

UDK 329.272 (497)

Kosta Milutinović

O PRVIM JUŽNOSLOVENSKIM FEDERALISTIMA

U toku poslednjih godina ponovo je oživelo interesovanje za proučavanje nastanka i prve faze razvoja federalističke misli kod južno-slovenskih naroda. Čula su se razna mišljenja, koja se nisu slagala među sobom. U ovom radu pokušaćemo — na osnovu naših istraživanja — da ocrtamo nastanak i prvu fazu razvoja federalističke misli kod Srba, Hrvata i Slovenaca.

1. Prvi srpski federalisti

Posle revolucije 1848—1849. godine u svim zemljama i pokrajinama Habsburške Monarhije zavladao je ponovo reakcija, još teža i okrutnija od ranije, dugogodišnje Meternihove reakcije. Bečka vlada, pod predsedništvo državnog kancelara i svemoćnog ministra policije Aleksandra Baha (Bahov apsolutizam), zavela je u celoj državi kruti centralistički, militaristički i birokratski sistem vladavine. Kao u čitavoj Austriji, tako je i u Vojvodini sprovedena nasilna germanizacija pomoću Bahovih husara. Za svo vreme trajanja Bahovog apsolutizma sedište pokrajine nalazilo se u Temišvaru, a na čelu joj je bio ponemčeni Italijan feldmaršal grof Johan Koronini. Međutim, srpska građanska klasa u Vojvodini, prekaljena u duhu slobodarskih i demokratskih ideja četrdesetosmaškog pokreta, a imajući pod sobom čvrstu materijalnu bazu za svoj dalji društvenoekonomski razvoj, postepeno se počela emancipovati od dotadašnje hegemonije kon-

konzervativne crkvene pravoslavne hijerarhije, pod vođstvom Karlovačke mitropolije, i voditi samostalnu svetovnu politiku, koja se sve više oslobađala poslednjih okova klerikalizma.

Svetozar Miletić, tadašnji istaknuti omladinac, a potonji veliki narodni borac i politički tribun vojvođanskih Srba, rekao je da je Bahovo razdoblje vreme— »kad se za narod nije raditi dalo«. ¹⁾ Vasa Stajić obeležio je čitavo poglavlje o Miletićevom životu pod Bahovim režimom — istim rečima. ²⁾ Međutim, ova karakteristika ne odgovara istorijskoj istini. Baš u toku desetogodišnje Bahove vlade vlastitim narodnim snagama obnovljen je Novi Sad, koj je 1849. bio bombardovan i pretvoren u ruševine i zgarišta. Isto tako, u Vojvodini je baš tih godina obnovljen čitav niz varoši, varošica i sela koji su u toku revolucije bili razoreni i popaljeni. Zatim, srpska građanska klasa, kao tadašnji tumač raspoloženja srpskog naroda u Vojvodini, već u početku Bahovog apsolutizma počela je da daje snažan otpor takvom režimu. Najzad, u samom Novom Sadu, glavnom centru opozicije, i pored terora Bahovih husara izlazio je politički list *Srpski dnevnik*, prvo pod uredništvom Danila Medakovića, a zatim Jovana Đorđevića, opozicioni list, koji je bio okrutno kasapljen od strane cenzure, ali koji je, ipak, ezopovskim jezikom i stilom, između redova vešto krijumčario i ubacivao u narod slobodarske, demokratske ideje, tako da je sam Bah izjavio da je Novi Sad — »glava političke hidre Jugoslovenstva«.

Među saradnicima *Srpskog dnevnika* naročito su se isticali Svetozar Miletić i Mihailo Polit—Desančić. Dok se Miletić više zanimao unutrašnjom politikom, dotle se Polit u daleko većoj meri interesovao spoljašnjom i međunarodnom politikom. Polit je bio prvi ne samo kod Srba, nego i među Jugoslovenima uopšte, koji se već 1857. godine počeo ozbiljno i sistematski baviti proučavanjem velikog i složenog istočnog pitanja. Vrlo studiozan, znalac stranih jezika i upućen u istorijsku literaturu, on je već 1857. u *Srpskom dnevniku* objavio ciklus značajnih članaka o istočnom pitanju. ³⁾ Posle krinskog rata i Pariskog mira (1856), istočno pitanje ulazilo je u novu fazu svoga razvoja i o njemu se mnogo pisalo u svetskoj štampi i istorijskoj literaturi. Po sebi se razume, u turkofilskoj Austriji, pod Bahovim apsolutističkim režimom, Polit nije mogao da u srpskoj vojvođanskoj štampi, strogo cenzurisanom, piše onako kako je on želio, nego samo u aluzijama i nagoveštajima. Ne smejući da otvoreno zastupa misao o revolucionarnom rušenju i raskomadavanju ev-

---

¹⁾ Sv. Miletić, Đorđe Stojaković, *Srpski dnevnik*, Novi Sad, br. 216, 1863.

²⁾ V. Stajić, Svetozar Miletić, život i rad, Knjige za narod, sv. 157—160, Novi Sad 1926, str. 131—151. Od Stajića su ovu frazu nekritički preuzeli i često citirali, ponavljali i parafrazirali mnogi jugoslovenski istoričari i publicisti u najraznovrsnijim varijacijama.

³⁾ M.P.D., Istočno pitanje, *Srpski dnevnik*, Novi Sad, br. 44, 45, 46, 47, 1857.

ropske Turske, na čijim bi se ruševinama formirale slobodne i nezavisne balkanske države, Polit je predlagao — naravno samo kao privremeno i prelazno rešenje — pretvaranje dotadašnje centralističke Turske u novu, federalističku Tursku.⁴⁾ Prema Politovim tadašnjim shvatanjima, u toj novoj, federalističkoj Turskoj Carigrad s Bosforom i Dardanelima ne bi više smeo da bude privilegisano uporište jedne velike sile, nego bi morao da postane internacionalan grad koji bi podjednako zadovoljavao ekonomske interese svih zainteresovanih naroda i država na Balkanskom poluostrvu i Bliskom istoku.⁵⁾

Međutim, posle pada Bahovog režima, kada se početkom 60-ih godina pokušavalo da se dotadašnja centralistička i apsolutistička Austrija preuredi i preobrazi u federalističku, ustavnu i parlamentarnu Austriju, Polit otvoreno, preko štampe, istupa sa svojom značajnom federalističkom koncepcijom, koja je odmah obratila na sebe punu pažnju šire javnosti i snažno uticala na dalji razvoj društvenopolitičkih ideja kod balkanskih i podunavskih naroda. Svoju federalističku koncepciju Polit je razradio u nizu zapaženih članaka, objavljenih u bečkom opozicionom listu *Ost und West*.⁶⁾ Osim kraćih članaka, on je objavio i dve veće rasprave, jednu o narodnosnom pitanju i jednu o istočnom pitanju. U prvoj je raspravljao o narodnosnom pitanju u smislu savremenog demokratskog principa narodnog samoopredjeljenja i pledirao za federalističko rešenje, i s obzirom na ugnjetavane narode u Habsburškoj Monarhiji i s obzirom na balkanske narode pod Turskom. Dok su se Politovi prethodnici zanosili panslavističkim utopijama, dotle Polit pledira za federalističko rešenje južnoslovenskog pitanja: »Federacija među Slovenima osigurala je svakom plemenu svoj u toku povestnice razvijeni narodni život. Panslavizam može dakle biti samo kao slavenska federacija, a nikako kao rusizam.«⁷⁾ Polit smatra da je federacija »jedina moguća državna sistema« za sve one države koje su sastavljene od više naroda, i to ne samo a Balkan nego i a Podunavlje, ne samo za istočnu nego i za srednju Evropu.⁸⁾

⁴⁾ Ibid. 16. VI 1857.

⁵⁾ Ibid. 16. VI 1857.

⁶⁾ *Ost und West*, prvo dnevni list, zatim nedeljna politička revija, izlazila u Beču 1861—1865. List je zastupao i branio interese svih ugnjetavanih naroda u Austriji i Turskoj i propagirao njihovo preuređenje na federalističkim osnovama. List su materijalno pomagala biskup Štrosmajer i knez Mihailo.

⁷⁾ M. Polit—Desančić, Narodnost i njen državopravni osnov, Novi Sad 1862, str. 28. S nemačkog preveo Đorđe Popović—Daničar, urednik časopisa *Danica*.

⁸⁾ Osim ove rasprave o narodnosnom pitanju, Polit je objavio u istom listu *Ost und West* još i niz članaka o problemima federalističkog preuređenja Ugarske, od kojih su najznačajniji: Ungarn und das Nationalitätenprincip (Nr. 72—73, 1861); Die Integrität Ungarns und die Nationalitäten (Nr. 93—94, 1861); Magyarrische Auschauung der Nationalitätenfrage (Nr. 165, 1861).

Raspravljajući o prvim srpskim federalistima, Jovan Skerlić je s razlogom stavio na prvo mesto Politu, koji »ističe konfederativnu i republikansku švajcarsku kao ideal malim balkanskim narodima«. ⁹⁾ Od njegovih rasprava Skerlić citira samo *Narodnost i njen državno-pravni osnov*, ali mu očevidno nije bila poznata Politova značajna rasprava o organskom rešenju istočnog pitanja. ¹⁰⁾ Ova je rasprava tek nedavno prevedena i na srpskohrvatski. ¹¹⁾ U njoj je Polit prvi put sistematski izložio i naučno obrazložio svoju koncepciju o organskom rešavanju istočnog pitanja. Osnovna misao sastoji se u tome da se to rešenje »može izvesti samo na narodnostima i kroz narodnosti Turske, tako da se one i realno afirmišu kao samostalni organizmi«. Organsko rešenje mora nužno imati za posledicu »da narodnosti Turske prestanu da budu smatrana za objekte posebnih interesa i teritorijalnih širenja pojedinih evropskih država, već da ih se prepusti ijima samima, ili da se čak i potpomogne njihovo državno izgrađivanje«.

U prvom poglavlju svoje rasprave Polit izlaže stanje u kome se nalazilo istočno pitanje posle zaključenja Pariskog ugovora (1856) i dokazuje da su islam i moderna evropska država dva suprotna pojma, koja se među sobom isključuju: »Načelo je Korana da inoverce ne smatra ravnopravnima nego dodeljenima na službu pripadnicima islama, pa time i potčinjenima«. ¹²⁾ U drugom poglavlju Polit dokazuje da Turska »upravo zato što je muslimanska država, nikada ne može postati moderna pravna država«. ¹³⁾ U trećem poglavlju Polit ovako postavlja problem:

»Ništa nije istočno pitanje, koje je samo po sebi svakako komplikovano, u očima evropske publike napravilo upravo zamršenim kao indolencija evropske štampe da pribavi obaveštenja o prilikama u Turskoj i da ocenom tih prilika unese nešto svetlosti u istočno pitanje. Čovek je bolje obavešten o Indiji i Kini, i tu se može bolje orijentisati nego o tome šta se događa u Turskoj«. ¹⁴⁾

U četvrtom poglavlju Polit kritički analizira kombinacije ruskih slavenofila i dokazuje da »ni interesi samih balkanskih naroda, ni interesi Evrope, koji se u ovom pitanju poklapaju među sobom, ne mogu dopustiti da od evropske Turske postane ruska gubernija«. ¹⁵⁾ Još je manje realan i izvodljiv »grčki projekat« o obnovi Vi-

⁹⁾ J. Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848—1871)*, izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba, Beograd 1966, str. 229.

¹⁰⁾ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Franz Leo's Verlagsexpedition, Wien 1862.

¹¹⁾ M. Polit—Desančić, *Istočno pitanje i njegovo organsko rešenje*, preveo Strahinja K. Kostić, *Zbornik matice srpske za istoriju*, Novi Sad 1986, sv. 33, str. 147—172.

¹²⁾ *Ibid.* I. Islam i moderna država, str. 151.

¹³⁾ *Ibid.* II Turska i princip narodnosti, str. 152.

¹⁴⁾ *Ibid.* III. Narodnosti u Turskoj, str. 152—153.

¹⁵⁾ *Ibid.* IV. Problem jedne ruske provincije, str. 158—160.

zantije iz doba carice Katarine II i posle, iz vremena filhelenističkog pokreta.¹⁶⁾ Treći problem pri rešavanju istočnog pitanja sastojao se u planovima o deobi evropske Turske između velikih sila. Polit se tome odlučno suprotstavio, s ovim ubedljivim argumentima:

»Govori se o deobi Turske na način kako da na Balkanskom poluostrvu nema evropskih naroda nego samo azijskih hordi koje se po volji mogu deliti ili dodeljivati. Ako se poznaje istorija i sposobnost za kulturu hrišćana Turske i ako neko pripada jednome od naroda Balkanskog poluostrva, onda mu zaista mora udariti krv u obraze kada sluša o takvoj deobi Turske, po kojoj se ovim narodima raspolaze kao sa kakvim čoporom.«¹⁷⁾

Prelazeći na samo organsko rešenje istočnog pitanja, Polit je detaljno obrazložio svoju koncepciju formiranja jedne velike konfederacije svih balkanskih naroda namesto evropske Turske.¹⁸⁾ Takva jedna konfederacija načinila bi od Balkanskog poluostrva jednu neutralnu teritoriju koja bi zadovoljila i nacionalna stremjenja samih balkanskih naroda i ekonomske interese velikih sila. Samim tim prestalo bi ugnjetavanje potlačenih naroda, uspostavila bi se ravnoteža na Bliskom istoku, prokrčio bi se direktan put iz Evrope u Aziju, ostvarili bi se potrebni uslovi za uspešan razvoj trgovine, industrije i saobraćaja i potpomogle bi se obnova kulture i civilizacije balkanskih zemalja. Polit ubedljivo dokazuje nemogućnost formiranja jedne velike jedinstvene države na evropskom istoku. On ističe da se ni Bugarsko Carstvo, ni Srpsko Carstvo nije moglo održati. I grčki, i bugarski, i srpski narod ima svoju istoriju, svoju nacionalnu fizionomiju i svoju kulturu, te stoga teži da formira i izgradi i svoju državnu samostalnost. Ničije imperijalističke ambicije i osvajačke pretenzije (ni vizantijskih imperatora, ni Simeona Velikog, ni Dušana Silnog) nisu mogle biti zadovoljene, niti su njihove pobede imale trajnoga uspeha. Polit smatra da je »konfederacija takav državni sistem koji potpuno odgovara, s obzirom na geografski položaj, zajedničkim interesima svakoga naroda posebice«. Postavlja se pitanje koji bi oblik trebalo izabrati: da li oblik savezne države ili oblik saveza država? Polit misli, s obzirom na međusobne odnose pojedinih balkanskih naroda, njihovu istoriju, kulturu i savremena nacionalnooslobodilačka stremjenja, da bi Južni Sloveni, Grci i Rumuni trebalo da formiraju samo savez država, dok bi Južni Sloveni trebalo da se među sobom ujedine u jednu saveznu državu.

Prelazeći na konkretne pojedinosti, Polit je predlagao da Carigrad postane slobodan grad, i to savezni grad Balkanske konfederacije, a Bosfor i Dardaneli da budu neutralizovani. Iako je zahtevao za južnoslovensku federaciju izlaz na Jegejsko more, Polit nije tražio Solun za Srbiju, nego je predlagao da i Solun postane slobodan grad, isto kao Carigrad. Pitanje ujedinjenja Srbije i Crne Gore smatrao je

---

¹⁶⁾ Ibid. V. Problem jednog vizantijskog carstva, str. 160—161.

¹⁷⁾ Ibid. VI. Problem deobe, str. 161—162.

¹⁸⁾ Ibid. VII. Konfederacija, str. 164—170.

samo za pitanje vremena. Polit uopšte nije ni pomišljao na nekakav dualizam između Srbije, koju naziva »srpskim Pijemontom«, i Crne Gore, koju smatra »srpskom Spartom«. Kao nekadašnji sekretar crnogorskog kneza Danila, Polit je zabeležio reči koje mu je još 1860. na Cetinju lično rekao sam knez Danilo: »Da je Miloš započeo rat sa Turcima, ja ne bih dugo slušao govore konzula, nego bih sa svojim Crnogorcima ušao u Hercegovinu da dođem u susret Milošu i da ga pozdravim kao svoga gospodara.«¹⁹⁾

Vrlo je karakteristično da je Polit pledirao da i Srbi i Bugari formiraju jednu srpsko-bugarsku federaciju sa zajedničkim centralnim parlamentom i posebnim pokrajinskim saborima. Pitanje eventualnog ulaska Hrvatske u južnoslovensku federaciju Polit nije mogao posebno da raspravlja iz razumljivog razloga što bi bečka cenzura njegovu raspravu odmah zabranila. Međutim, u jednoj kratkoj primedbi ispod teksta, složenoj petitom, Polit je između redaka nagovestio smelu misao da i Hrvatsku kao sastavni deo buduće južnoslovenske federacije: »Što se tiče turske Hrvatske i uopšte kraja do reke Vrbasa to je *affaire domestique* (domaća stvar) Srba i Hrvata oko koje će se oni lako sporazumeti i o kojoj ovde ne treba dalje raspravljati.«²⁰⁾

Najzad, u poslednjem poglavlju Polit izlaže na koji bi način trebalo pripremiti prelaz iz postojećeg stanja, u kome se Turska nalazila 1862, kada je rasprava pisana, u novo stanje, u kojem bi se našla istočna Evropa posle formiranja Balkanske konfederacije.²¹⁾ Polit se još posebno osvrnuo na položaj Muslimana u balkanskim zemljama u novim uslovima, imajući u vidu njihov privilegisan položaj, koji bi naravno morao prestati, jer bi se imala uvesti pravna jednakost za pripadnike svih vera i naroda. Polit predviđa kako bi balkanska konfederacija mogla da znači za istočnu Evropu isto ono što za zapadnu predstavlja demokratska i republikanska Švajcarska s njenim kantonima, političkim slobodama i nacionalnom ravnopravnošću za sve njene narode.

Ovde smo u najkraćim potezima dali sažet izvod iz Politove rasprave, koju smo iscrpno analizirali i ocenili u posebnoj knjizi.²²⁾ O ovoj njegovoj raspravi pisali su vrlo afirmativno mnogi istaknuti južnoslovenski i strani istoričari: Vasa Čubrilović,²³⁾ Vasilije Kres-

¹⁹⁾ Ibid. VII, str. 167—168. Citirajući ove Danilove reči, Polit ih propraća ovim svojim značajnim komentarom: »Knez Crne Gore bi rado kao guverner Crne Gore i Hercegovine priznao vrhovnu vlast jednog srpskog kralja«.

²⁰⁾ Ibid. VII, str. 167.

²¹⁾ Ibid. VIII. Prelaz ka konfederaciji, str. 170—172.

²²⁾ K. Milutinović, Mihailo Polit—Desančić kao istoričar, IV. Politova rasprava o Istočnom pitanju, Novi Sad 1936, str. 61—93.

²³⁾ V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, IX. Mihailo Polit—Desančić o Istočnom pitanju i Balkanskoj federaciji, Beograd 1958, str. 257—264.

tić,²⁴⁾ Mihail Dimitrov,²⁵⁾ Josef Thim,²⁶⁾ Joahim Kühl²⁷⁾ i drugi. Oni su sa priznanjem istakli veliku naučnu vrednost i istorijski značaj ove rasprave, u kojoj je prvi put pred evropsku javnost postavljeno organsko rešenje istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije. Politova rasprava je ne samo bila zapazena i prikazivana u tadašnjoj javnosti, nego je, istovremeno, snažno uticala i na formiranje političkih shvatanja i idejnu orijentaciju čitavog niza javnih radnika u južnoslovenskim zemljama. Vasa Čubrilović povukao je ovakvu paralelu između prvih srpskih federalista:

»Zanimljivo je za Politu — Desančića da je kao ugarski Srbin pokazivao toliko razumevanja za balkansku problematiku i jasnije nego i jedan građanski politički teoretičar kod nas i pre i posle njega pravilno postavio teze za buduće uređenje Balkana (...) Pre svega, on nije konzervativac, nego napredni građanski političar sa širinom vidika i sa poznavanjem stvari, kako je to malo ljudi kod nas imalo (...) Pored toga, njegova izlaganja su povezana, više potkrepljena činjenicama i jasnije izražena, kad o tim problemima raspravlja, bolje nego i kod jednog teoretičara toga doba (...) Pored toga, mada i Polit računa sa stvaranjem jedne srpske države u okviru Jugoslovenske federacije i Balkanske konfederacije, koja bi obuhvatila najveći deo zemalja na koje su Srbi polagali u to doba pravo, ipak nema Garašaninovih velikosrpskih koncepcija, niti je opterećen srpskim romantizmom kao Vladimir Jovanović. Zato njegove koncepcije i deluju tako objektivno i ostavljaju utisak širine i dalekovidosti (...) Nema sumnje da je Polit imao upliva pre svega na Svetozara Miletića, zatim Vladimira Jovanovića, Svetozara Markovića i ostale građanske i socijalističke teoretičare i docnije, u XX veku.«²⁸⁾

Od isto tako velikog naučnog značaja je i rasprava Vasilija Krestića o Politovoj koncepciji istočnog pitanja. Tu se on, između ostaloga, kritički osvrnuo na jedan raniji pokušaj pogrešnog tumačenja Politovog shvatanja oslobodilačke borbe južnoslovenskih naroda za rešavanje istočnog pitanja:

»Čitajući Politovu studiju u onim odeljcima gde raspravlja o borbi za oslobođenje nismo stekli utisak da je tu reč o »taktičkim sredstvima pritiska na evropsku diplomatiju«, već o čvrstom uverenju da se pri postojećem odnosu snaga evropskih sila, zbog bezizlazne situacije (odugovlačenje sa rešenjem istočnog pitanja, s jedne, a neizdrživosti turskog pritiska, s druge strane) izlaz može i mora naći samo u oslobodilačkoj borbi. Da je Polit bio protiv borbe koja pretpostavlja masovno učešće naroda, on nju, sigurno, ne bi proglašavao za svetu i ne bi je poredio sa legendarnom borbom Spartanaca.«²⁹⁾

U svojoj raspravi V. Krestić se kritički osvrnuo i na složeno pitanje: da li je Polit, kao rusofil, bio pristalica ruskog carizma i sa-

²⁴⁾ V. Krestić, O Mihailu Politu — Desančiću i Istočnom pitanju, *Zbornik MS za istoriju*, br. 33, 1986, str. 171—186.

²⁵⁾ M. Dimitrov, *Publicistika na Ljuben Karavelov*, Blgarska akademija na naukite, Sofija 1958, str. 240—245.

²⁶⁾ J. Thim, *Die Balkankonföderationspläne*, Donaueuropa, Budapest 1942, I, 39.

²⁷⁾ J. Kühl, *Federationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*, München 1958, 24.

²⁸⁾ V. Čubrilović, *ibid.* str. 260—261.

²⁹⁾ V. Krestić, *ibid.* str. 184.

modržavlja? Krestić skreće pažnju na Politov izvanredno karakterističan članak *Slavenofili u Rusiji* i konstatuje: »Taj članak nedovosmisleno dokazuje da pisac studije o istočnom pitanju nije bio pristalica ruskog carizma i despotizma, da je daleko i od pomisli da se klanja carskom praviteljstvu i da ga pretpostavlja slobodi.«³⁰⁾ U istom članku Polit se trudio da bude objektivan: s jedne strane, odao je priznanje slavenofilima zbog njihove borbe protiv »nemačke partije« u Petrogradu; s druge strane, on nije propustio priliku da kritikuje nepravilan stav slavenofila prema poljskom pitanju. Polit se odmah zatim osvrće i na njihove protivnike nihiliste, i to na nov, originalan, neuobičajen način. Suprotno tadašnjoj srpskoj i hrvatskoj štampi, koja je bezobzirno napadala nihiliste kao »bezbožnike« i »opasne buntovnike«, Polit je bio prvi na Slovenskom Jugu koji je — pre pojave prvih južnoslovenskih socijalista — pokazivao otvorene, opšte-demokratske simpatije i imao smelosti da ih i javno izrazi preko štampe, pod svojim punim potpisom. U tadašnjim političkim prilikama, kada su baron Bajst i grof Andrašić delili »interesne sfere« i udarali prve temelje dualističkoj Austro-Ugarskoj, i kada su bečki i peštanski listovi oštro napadali »bauk panslavizma« i »crveni bauk«, Polit je imao moralne hrabrosti da javno ističe da su ne samo slavenofili nego čak i nihilisti — »dobri patrioti ruski.«³¹⁾

U jednom delu ruske i jugoslovenske historiografije Politov stav bio je krivo shvaćen i pogrešno ocenjen. Bilo je istoričara koji su odveć jednostavno posmatrali Politov složeni politički lik i njegovu široku slovensku orijentaciju, koja je obuhvatala sve slovenske narode, ne isključujući ni Poljake iz velike slovenske zajednice. Neki istoričari pokušavali su čak da prikažu Politu kao — poklonika ruskog carističkog sistema!³²⁾ Ovakve su ocene daleko od objektivnosti i istorijske istine. Iako rusofil, Polit nije bio hranilac ni unutrašnje, ni spoljnjie politike carističke Rusije, nego njen objektivan kritičar, koji je za vreme svoga boravka u Rusiji, na Sveslovenskom kongresu u Moskvi 1867, duboko sagledao društvenopolitičku stvarnost Rusije, bez romantičarskih predrasuda i nacionalističkih iluzija velike većine svojih savremenika kod Srba i Hrvata toga doba. Od »moskovskih hadžija« iz južnoslovenskih zemalja Polit je jedini koji je — i pored nekih svojih unutrašnjih protivurečnosti — sagledao ne samo lice nego i naličje tadašnje Rusije i duboko osetio da pored Rusije germanofila i Rusije slavenofila postoji još i jedna treća Rusija, »podzemna Rusija« nihilista i revolucionarnih demokrata.³³⁾

³⁰⁾ Ibid. str. 185.

³¹⁾ M. Polit—Desančić, *Slavenofili u Rusiji*, *Zastava*, 15. XII 1868.

³²⁾ A. Pogodin, M. Polit—Desančić u Rusiji i o Rusiji, *Letopis MS*, knj. 337, sv. 1—3, 1933.

³³⁾ K. Milutinović, *Sveslavenski kongres u Moskvi 1867*. *Starine JAZU*, knj. 54, Zagreb 1969, str. 95—140.

Najsnažnije i najsvestranije uticala je Politova rasprava o istočnom pitanju na Svetozara Miletića i njegovu nacionalpolitičku ideologiju, kao i na izgrađivanje znamenitog programa Srpske narodne slobodoumne stranke, koji je u političkoj istoriji poznat pod imenom Bečkerečkog programa od 1869. Pod uticajem Politove koncepcije, koju je Miletić akceptirao, ušla je u Bečkerečki program i poznata šesta tačka koja zastupa načelo nemešanja stranih sila u rešavanje istočnog pitanja i zahteva oslobođenje balkanskih naroda. Koliko je Polit svojom raspravom uticao na Miletića očigledno pokazuje ciklus njegovih članaka *Istočno pitanje*.³⁴⁾ Ovi Miletićevi članci, upoređeni su Politovom raspravom, jasno svedoče da je ne samo po osnovnim smernicama nego često i u pojedinostima Miletić akceptirao Politovu koncepciju.³⁵⁾ U ostalom, i sam Miletić, u svom završnom članku o istočnom pitanju, sasvim lojalno priznaje Politov prioritet. »Koja je forma stalne međunarodne političke sveze između hrišćanskih naroda i država, to je jedan mladi prijatelj naš u posebnom delu *Istočno pitanje i organsko rešenje ovoga* valjano naznačio...«³⁶⁾

Između Miletićeve i Politove interpretacije istočnog pitanja nema krupnijih razilaženja u osnovnim postavkama, ali ih ima u nekim karakterističnim pojedinostima. Tako, na primjer, Miletić se slaže sa Politovim zahtevom da Carigrad bude proglašen za slobodan grad, za savezni grad balkanske konfederacije, a Bosfor i Dardaneli da budu neutralizovani i slobodni za trgovačku mornaricu svih država, ali Miletić nije bio saglasan da i Solun postane slobodan grad, nego se oduševljavao priželjkivanjima srpskih romantičara o »srpskom Solunu« i njihovim argumentima pokušavao da brani osvajačku politiku cara Dušana:

»Osobna srpska država imala bi se sastojati iz današnje Srbije, Bosne, Hercegovine, Zete, Stare Srbije i nekog dela Makedonije, u kome je karakter srpskih običaja, srpskog načina mišljenja, srpskih simpatija, pa i samog jezika većinom i suštinom prodeo, a to je kraj do i nešto preko Vardara; osobito je Solun za interese srpske trgovine jako važan; to je jedini put kojim bi trgovina srpske države preči put u Sredozemnom Moru i zemljama, koje ga okružavaju, imala; u ovom pogledu moramo za više štogod, nego za slučaj ili modu kakvu od predaka nasleđenu smatrati, što je Dušan, zanemariivši osvajanje jednoplemenihi zemalja prema Jadranskom Moru i do Hrvatske, toliko puta na ondašnje grčke zemlje, a naime na Solun naginjao — ovo je ona ista strukturna uvidena potreba i nužda državna, koja je Velikog Petra k Petrogradu, Finskom Zalivu i Istočnom Moru, a Veliku Katarinu put Krima, Sevastopolju i ka Crnom Moru vodila.«³⁷⁾

³⁴⁾ Sv. Miletić, *Istočno pitanje Zastava* br. 174, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 188, 1863. Ovi su članci prevedeni na nemački i objavljeni u posebnoj knjizi: *Die Orientfrage, von dr Svetozar Miletić, Neusatz 1877*. Isti članci uvršteni su i u njegove Izabrane članke, Novi Sad 1939, str. 27—79.

³⁵⁾ K. Milutinović, M. Polit—Desančić kao istoričar, str. 86—89.

³⁶⁾ Sv. Miletić, *Istočno pitanje, IX. Srpski dnevnik*, 14. IX 1863.

³⁷⁾ *Ibid. Srpski dnevnik*, 14. IX 1863.

Ovakvo oduševljenje za srpsku osvajačku politiku imalo je svoje korene još iz Miletićeve rane mladosti, kada je pevao romantičarske pesme i objavljivao ih u omladinskim kalendarima i almanasima.³⁸⁾ Taj kult »srpskog srednjeg veka«, »slavnih Nemanjića« i naročito cara Dušana ponovo je oživio u doba Ujedinjene omladine srpske. To je doba kada se izgaralo »na gorama oduševljenja« i priželjkivao »izvesni čas« kada će se osloboditi i ujediniti »raskomadano Srpstvo od Budima do Jadranskog i Jegejskog mora«.³⁹⁾ Ovo »kipeće oduševljenje« prešlo je iz romantičarskog pesništva i u publicistiku i žurnalistiku toga doba.

Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je to »kipeće oduševljenje« obuzelo samo Vojvodinu, »kolevku srpskog romantizma«. Ono je tada u istim srazmerima zahvatilo i Srbiju, koja se smatrala realnijom, trezvenijom i manje romantičarski raspoloženom. Tome je služila ne samo tadašnja poezija i štampa, nego u istoj meri i onovremena historiografija. Jevtinim nacionalističkim frazama idealizovala se srpska prošlost: umesto korišćenja istorijskih izvora tadašnji srpski istoričari prepričavali su narodna predanja i narodne pesme. U tome su najdalje otišli Panta Srečković, Jovan Dragašević i Miloš Milojević. Protiv takvog njihovog falsifikovanja istorije među prvima u Srbiji ustao je Velimir Karić ovim argumentima:

»Prva dvojica izjednačuju našu etnografsku granicu sa najširim istorijskim granicama srpske države, koje ni do danas još nisu dobro ispitane, a Miloš Milojević ih izjednačava sa našim praiсторijskim granicama, koje su sasvim u gustoj magli. Oni ostali naše političari, koji se za ova pitanja interesuju, rade ko u ploču, ko u klin. Najveći pak deo među njima zaludelo je Dušanovo Carstvo«.⁴⁰⁾

Glavni nosilac takve politike u XIX veku bio je knez Mihailo. Apsolutist u unutrašnjoj politici, on je želeo i pokušavao da se predstavi javnosti kao nacionalni revolucionar u spoljašnjoj politici, iako stvarno nikada nije verovao u udarnu snagu revolucionarnih nacionalnooslobodilačkih pokreta južnoslovenskih naroda. U srpskoj građanskoj historiografiji Slobodan Jovanović je pokušao da pomoću jedne vešto iskonstruisane, ali u osnovi nedovoljno naunčo fundirane argumentacije prikaže kneza Mihaila kao — nacionalnog revolucionara

³⁸⁾ Tako, na primjer, u almanahu *Slavjanka* (Budim 1847) mladi Miletić objavio je, između ostaloga, i pesmu Stefan Dušan Silni, Car Srbski, u kojoj je veličao toga srpskog vladara, koji je »osvojio zemlje i gradove, čak do stene od grada Soluna«.

³⁹⁾ J. Skerlić je s razlogom dao ovakvu karakteristiku toga doba i velikoga dela tadašnje omladinske generacije: »Kipeće oduševljenje! To je odista reč za to uskolebano doba i za te ustreptale ljude, i ona sasvim obeležava onu egzaltaciju nacionalnog osećanja, ono opijanje rečima, onaj paroksizam patriotizma, ono budno snevanje slobode i ujedinjenja srpskog. Ti ljudi su reči uzimali za delo, držali da hteti znači moći, i kao deca pružali ruke da uhvate mesec«. (Omladina i njena književnost, str. 234).

⁴⁰⁾ V. Karić, *Srbija i Balkanski savez*, Beograd 1893, str. 30—31.

ra!⁴¹⁾ Dragiša Vasić je, sa manje veštine i sa još slabijom dokumentacijom, pokušavao da iskonstruiše tezu o Ujedinjenoj omladini srpskoj kao — »Mihailovoj omladini«.⁴²⁾ Međutim, novija istorijska istraživanja su utvrdila da su ove teze Slobodana Jovanovića i Dragiše Vasića pogrešne.⁴³⁾

Prvi interpretator istočnog pitanja u kneževini Srbiji bio je Vladimir Jovanović, jedan od vođa Liberalne stranke i ideolog desnog krila Ujedinjene omladine srpske, koji je došao u oštar sukob s režimom kneza Mihaila i otišao u inostranstvo, odakle je nastavio borbu. Za vreme svoga emigrantskog boravka u Ugarskoj Jovanović se u Novom Sadu bliže upoznao sa koncepcijama prvih srpskih federalista i znatno proširio svoje idejne vidokruge. Osim toga, na Jovanovićevo političko izgrađivanje uticao je i njegov emigrantski boravak u Švajcarskoj, Francuskoj i Engleskoj, gde je došao u kontakt sa tamošnjim političarima i publicistima, imao prilike da čuje i njihova mišljenja i da ih obavesti o prilikama u južnoslovenskim zemljama. Jovanovićeve rasprave o istočnom pitanju objavljene su na srpskohrvatskom, engleskom i francuskom jeziku. U prvoj raspravi on je izložio svoje misli o »istorijskoj misiji« Srbije i o njenoj ulozi u rešavanju istočnog pitanja.⁴⁴⁾

U svojoj engleskoj raspravi V. Jovanović je pokušao da obavesti britansku javnost o istorijskoj ulozi srpskog naroda u procesu rešavanja istočnog pitanja i da istakne njegovu političku zrelost da se pod njegovim vođstvom izvrši oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda u jednu državu, ali ne kaže konkretno kako bi ona bila uređena.⁴⁵⁾ S obzirom na to da se obraća engleskoj javnosti, on je posebno istakao da je baš u interesu britanske trgovine i njenih veza s Indijom da se Bliski istok oslobodi turskog jarma.

U svakoj francuskoj raspravi, osvrćući se na »misiju Srbije na Istoku«, V. Jovanović je izložio istorijski razavoj srednjevekovne srpske držve i naročito se zadržao na visokom kulturnom uzdizanju Srbije pod Nemanjićima, glorifikovano je Dušanov zakonik, crkvenu umetnost, manastire, istorijske zasluge Srba za odbranu evropske kulture i civilizacije od turske najeзде, zatim je izneo razloge i značaj velike seobe Srba u Ugarsku (1690), njihovu borbu za nacionalni op-

⁴¹⁾ Sl. Jovanović, Druga vlada Miloša i Mihaila, Beograd 1923, str. 203—210.

⁴²⁾ D. Vasić, Mihailova omladina, *Pravda*, Beograd, uskršnji broj 1936.

⁴³⁾ V. Masleša, U čemu je smisao bratstva balkanskih naroda, *Proleter*, br. 16, 1942. — J. Prodanović, Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, Beograd 1947, str. 310. — D. Perović, Istorija naroda Jugoslavije, Novi Sad 1950, str. 157. — St. Jantolek, Istorija naroda Jugoslavije, Beograd 1952, knj. II, str. 91. — D. Janković, Političke stranke u Srbiji XIX veka, Beograd 1952, str. 123—124.

⁴⁴⁾ V. Jovanović, Srbski narod i Istočno pitanje, Novi Sad 1863.

⁴⁵⁾ V. Jovanović, The Serbian and the Eastern Question, London 1863.

stanak i autonomiju Vojvodine, neprijateljstvo Beča i Pešte i borbu za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena, računajući ovamo i Bugare, ali opet bez konkretnih pojedinosti o tome kako bi trebalo da izgleda ta njihova zajednica.⁴⁶⁾

Ni u Jovanovićevim *Uspomenama*, u kojima ima značajnih podataka i o njegovim shvatanjima o rešavanju istočnog pitanja i o razgovorima koje je u inostranstvu vodio o ovoj složenoj problematici, nema pomena ni o južnoslovenskoj federaciji, ni o balkanskoj konfederaciji, nego samo o balkanskom savezu.⁴⁷⁾

Bilo je uglednih srpskih i južnoslovenskih građanskih istoričara koji su smele i dalekosežne koncepcije prvih srpskih federalista (smatrali za nezrele i preuranjene, čak i za utopističke. Tako, na primer, Vladimir Ćorović postavljao je problem ovako:

»Mladi, tek izašli iz škole, često skorojevići, sa glavama punim još neproverenih teorija, sa atavizmima naše rase koja se ubrzo odlučuje za akciju, bez političkog iskustva, nasrtljivi, oni unose zabunu (...) Ili, kakvu političku zrelost da očekujete od tih ljudi koji u ondašnjoj Srbiji, sa turskim pašom u Beogradu (...) propovedaju republikansku federaciju balkanskih naroda — po tipu Švajcarske«⁴⁸⁾

Danas stvari izgledaju sasvim drukčije. Prvi srpski federalisti — i pored izvesnih svojih unutrašnjih protivurečnosti — nisu bili Don Kihoti koji su išli na vetrenjače. Ako odbacimo nekoje njihove idealističke pretpostavke, oni su imali smelosti da se emancipuju od mnogih preživelih tradicija i predrasuda nepovrtane prošlosti, s jedne strane, i da, s druge, oslanjajući se na žive demokratske snage novih generacija, krče nove puteve južnoslovenskim i balkanskim narodima.

2. Prvi hrvatski federalisti

U istorijskoj literaturi već se decenijama uporno ponavlja jedna te ista misao: da je među glavnim predstavnicima hrvatskog naroda najizrazitiji nosilac federalističke koncepcije o ujedinjenju Južnih Slovena u okviru Habsburške Monarhije bio đakovački biskup Josip Juraj Štrossmayer. Tako, na primjer, nemački istoričar Joahim Kühn veli: »Za Štrossmajera postoje tri velika kulturna kruga, koji su fiksirani preko germanske, romanske i slovenske jezičke grupe. Unutar slovenskog kulturnog kruga dodeljuje on Južnim Slovenima istaknutu ulogu, ali rešenje njihovih političkih problema on vidi sa-

---

⁴⁶⁾ V. Jovanović, *Les Serbes et la Mission de la Serbie*, Paris — Bruxelles 1870.

⁴⁷⁾ V. Jovanović, *Uspomene*, priredio i predgovor napisao prof. dr Vasilije Krestić, Beograd 1988. Tek posle aneksije Bosne i Hercegovine on je ponovo pisao o istoj problematici, ali ovoga puta konkretnije i zalagao se za formiranje balkanske konfederacije (*The Balkan Confederacy, The Near East*, Vol. II, Nr. 21, London 5. I 1910).

⁴⁸⁾ V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, str. 518.

mo u okvirima Habsburške Monarhije«.49) Austrijski historičar Hugo Hantsch tvrdio je da je Štrosmajer bio »veran pristalica dinastije i — u prkos svima razočarenjima — nepokolebljiv branilac austrijske misije i jedna od najplemenitijih ličnosti onoga nacionalno svesnog hrvatsva koje je moglo da upotrebi uvidavnu austro-ugarsku politiku kao najbolji materijal za formiranje jedne cvetne i lojalne zemlje«.50) Slično je tvrdio, samo sa jednom ogradom, i engleski historičar Seton-Watson: »Kao Palacki i mnogi drugi istaknuti Sloveni Habsburške Monarhije, i Štrosmajer je verovao u misiju Austrije i želio je videti je veliku cvetnu. Bila je njegova nesreća u tome da mu je vera u Austriju bila veća od onih koji su rukovodili Austrijom«.51)

Međutim, bilo je istaknutih historičara koji su dokazali da je Štrosmajer zamišljao i želio ujedinjenje južnoslovenskih naroda izvan okvira Habsburške Monarhije. Već je francuski historičar i književnik *Charles Loiseau*, dobar poznavalac života i rada đakovačkog biskupa, još pre bezmalo jednog veka, nagovestio smelu misao o tajnom sporazumu između Štrosmajera, srpskog kneza Mihaila i crnogorskog kneza Nikole »u cilju da se obrazuje slobodna i nezavisna Jugoslavija«.52) Istina, kada je bečka i peštanska režimska štampa započela žestoku kampanju protiv Štrosmajera kao »veleizdajnika«, pozivajući merodavne faktore da ga uklone sa njegovog položaja, on je dao izjavu i ogradio se od izvesnih aluzija u knjizi francuskog historičara, ali njegov demant bio je samo formalne prirode. Viktor Novak je s razlogom konstatovao: »Pristalicama Štrosmajerovih nastojanja bilo je sasvim jasno da je Štrosmajerov demant i u zagrebačkom *Obzoru* bio neophodan izraz odbrane, a nikako ne utvrđivanje netačnosti Loazovljevih podataka«.53) U prilog istinitosti tvđenja ovoga francuskog historičara potrebno je citirati, kao autentičan dokaz, jedno značajno pismo pukovnika Antonija Oreškovića, nekadašnjeg poverenika kneza Mihaila u raznim političkim i diplomatskim aktivnostima. U tom pismu, upućenom samom knezu Mihailu, datiranom u Beogradu 25. VIII 1866, Orešković javlja:

»Biće poznato Vašoj Svjetlosti da je g. Štrosmajer pristao na učinjen mu preko mene predlog od g. Ministra Garašanina, tičući zajedničke radnje između Trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslovenska država nezavisna i od Austrije i od Turske. Dočim je g. Štro-

49) J. K ü h l, *Föderationspläne im Donaauraum und im Ostmitteleuropa*, München 1958, S. 25—26.

50) H. Hantsch, *Die Geschichte Oesterreichs*, II, Graz-Wien-Köln 1962, S. 512.

51) R. W. Seton—Watson, *Die sudslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, S. 147.

52) Ch. Loiseau, *L'équilibre adriatique, le Balkan slave et la crise autrichienne*, Paris 1898, p. 57.

53) V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpsko-hrvatskih odnosa šezdesetih godina prošlog veka, *Istorijski časopis*, Beograd 1948, sv. 1—2, str. 181.

majer izjavio g. Garašaninu svoje na to podpuno privoljenje, meni je ustmeno poručio da Vašoj Svjetlosti izjavim od njegove strane da ako se ozbiljno uzradi o tome da Vaša Svjetlost bude na čelu tog velikog preduzeća, on će samo na tu svrhu upotrebiti sav svoj upliv u Hrvatskoj, i sve sile uložiti, nego će biti gotov u svoje vreme i kao Vaš ministar javno Vas podpomoći u konačnom izvođenju istog dela. Tim obvezanjem on misli da Vam daje najsigurnije jemstvo za lojalnost i postojanje njegove radnje.⁵⁴⁾

Prepiska između Štrosmajera i kneza Mihaila ni do danas nije objavljena i pitanje je da li je uopšte sačuvana, ali je nesumnjivo postojala i sadržavala dragocenih podataka, o čemu naslućujemo iz malobrojnih sačuvanih istorijskih izvora.⁵⁵⁾

Zbog ovih bliskih veza s knezom Mihailom i zbog svojih širokih južnoslovenskih koncepcija Štrosmajer je već krajem 60-ih godina izgubio poverenje bečkog dvora, tako da nije postao zagrebački nadbiskup posle smrti kardinala Haulika. U pismu od 3. VII 1870, Franjo Radić je javio Štrosmajeru da je grof Andrašić, predsednik mađarske vlade, pozvao Ivana Vončinu, prvaka Hrvatske narodne stranke, da ga poseti:

»Vončina se odazva: bude dobro primljen. U razgovoru dođe riječ i na Vas. Andrašić se ispričao, da se on nije miješao u imenovanje nadbiskupa, pohvali Vaše vrline i značaj, ali primijeti da se Vašim imenovanjem nije moglo pred krunu, osobito otkada mu dođe u ruke, poslije smrti kneza Mihaila, Vaše pismo u kojem ste knezu čestitali da mu želite neka postane kraljem srpskim i hrvatskih.«⁵⁶⁾

U istorijskoj literaturi postoji mišljenje da je srpsko-hrvatska saradnja, tako plodna u doba kneza Mihaila, presečena njegovom pogibijom. U jednoj svojoj brošuri Antonije Orešković kategorički je tvrdio: »Štrosmajer, koji je za vlade kneza Mihaila bio najoduševljeniji pobornik kneževih težnja, koje su bile i težnje njegovog života, prekinuo je posle smrti velikoga kneza sve odnose sa Srbijom...«⁵⁷⁾ Međutim, ovo tvrđenje ne odgovara istorijskoj istini. Baš suprotno tome: Štrosmajer je i posle kneza Mihaila održavao prijateljske veze sa Srbijom i čak lično posetio Beograd 1863. Tu je dočekan s velikim oduševljenjem. Prilikom tih manifestacija bio je najkarakterističniji govor Jovana Boškovića, profesora Velike škole, koji je nedvosmisleno aludiro na austrougarski režim ovim smelim rečima: »Ako tamošnja vlada bude i dalje gonila vođe srpske i hrvatske, onda može biti prijateljstva između vlade i vlade, a nikako između naroda i naroda.«⁵⁸⁾ Dirnut priređenim manifestacijama, Štrosmajer je posle svoga povratka u Đakovo poslao Dimitriju Matiću,

⁵⁴⁾ Ibid. str. 188—189.

⁵⁵⁾ V. Novak, Kako i zašto je nestala prepiska između kneza Mihaila i Štrosmajera, *Politika*, 7. I 1935.

⁵⁶⁾ Korespondencija Rački — Strossmayer, Zagreb 1928, knj. I, str. 104.

⁵⁷⁾ A. Orešković, Da smo jednom načisto, Beograd 1898, str. 64.

⁵⁸⁾ V. Novak, Triumfalan boravak vladike Štrosmajera u Beogradu 1868. *Politika*, 4. II 1928.

ministru prosvete, znatne novčane priloge za Srpsko učeno društvo, za bolnice i beogradsku sirotinju. Taj gest velikog hrvatskog mecene načinio je u Beogradu dubok utisak. Prema jednom poverljivom izveštaju Benjamina Kalaja, tadašnjeg austrugarskog konzula u Beogradu, Štrosmajer je — prilikom beogradskih manifestacija — između ostalog rekao »da bi dao i poslednju kap svoje krvi za ostvarenje onoga zadatka koji imaju Srbi na Istoku«. Citirajući ovaj Kalajev izveštaj, Vladimir Ćorović ga je propratio ovakvim komentarom:

»Naši državnici, preplašeni da Austrija u tim ovacijama ne nađe neku uvredu za sebe, našli su za mudro da se odmah izvine, prebacujući inicijativu za sve na biskupa; Jovan Ristić izrazio je Kalaju čak »duboko žaljenje radi te ovacije«. Da posle toga između Štrosmajera i namjesnika nije moglo biti mnogo srdačnosti razume se samo po sebi; a da je zbog toga u osetnoj meri gubila i ideja na kojoj su radili došlo je kao prirodna posledica takvih odnosa.«⁵⁹⁾

Međutim, novija arhivska istraživanja pokazala su da su ova tvrđenja pogrešna. Štrosmajer je — sa sebi svojstvenom širokogrudnošću — tačno zapazio da je Ristićeva izjava Kalaju samo obična diplomatska formalnost i da ne može da baci senku na spontane manifestacije srpskohrvatskog bratstva, kojima je bio svedok u toku svoga boravka u Beogradu. Postoje dokazi da je i sam Ristić, i pored svoje izjave Kalaju, ostao i dalje na južnoslovenskim pozicijama. Dovoljno je navesti samo nekoliko činjenica. Krajem decembra 1871. došao je Štrosmajeru u Đakovo jedan politički emiser da ga nagovori da prihvati predlog grofa Andrašija da se pristupi dogovoru o planiranoj podeli Bosne i Hercegovine. U svom pismu od 1. I 1871. Štrosmajer piše Ristiću:

»Uvjereni budite, preuzvišeni moj Gospodine, da ćemo Vas mi (...) svakim mogućim načinom podupirati, a volili bi se hiljada puta odreći vlastitoga bića svoga i umrieti, nego se ma za ikoji dio zemlje s Vama zavadići. Mi o tom radimo da se naš narod složi i ujedini, a nema nikoga na svietu, niti ima na svietu stvari, koja bi nas na to zavesti mogla da se razdvajamo.«⁶⁰⁾

Kao što se i iz ovog pisma vidi, Štrosmajer je i posle citirane Ristićeve izjave ostao onaj isti, nepokolebljivi pobornik hrvatsko-srpskog bratstva, kakav je bio već u doba kneza Mihaila. Isto se to može reći i za Ristića, koji je ovako odgovorio Štrosmajeru:

»Ni mi, preuzvišeni Gospodine, ne smatramo Hrvate i Srbe drugačije do jedan narod; ako nam veroispovest nije jedna, nema duše koja bi u današnjem veku smela u toj nejednakosti naći osnova da razdvoji ono što je jedno, da otuđi brata od brata. Malo je naroda u Evropi, u kojih ne bi bilo raznih konfesija, pa nigde ne vidimo da je ta okolnost smetnja njihovoj slozi. Neka bude svaki blažen na svoj način, pa smo učinili veliki korak unapred (...) Ne manje je potrebno međusobno po-

⁵⁹⁾ V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, str. 521.

⁶⁰⁾ V. Vučković, Ristić, Štrosmajer i Vagnerova afera, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, knj. I, sv. 1, str. 41, Beograd 1955.

verenje. Ako se kojoj strani našega naroda dogodi da se zabavi oko svojih domaćih potreba, svesni rodoljubi s druge strane ne treba da se predaju naglosti u strasnim prekorima. Ovaki postupci koliko bi bili štetni, toliko i nepravedni, jer ne treba suviše mudrosti pa da se uvidi da je pojedini prut samo u snopu jak. Verujte da nema interesa koji bi nas od zajednice jugoslovenske razdvojio...⁶¹⁾

Ovo značajno Ristićevo pismo uručio je Štrosmajeru Dalmatinac Josip Tončić, koji je lično doputovao iz Beograda u Đakovo i tamo vodio važne političke razgovore.⁶²⁾ Vraćajući se posle nekoliko dana u Beograd, Tončić je preneo Ristiću ovu karakterističnu Štrosmajerovu poruku: »Dakako, vjera nema da razdvaja, to više što sam ja osvjedočen da u bitnosti vjera nam je jednaka. Politička pak celj nam je istovjetna. Ne samo da mi nećemo srpskoj vladi nikakvih zapreka na putu staviti izvršenju njezine zadaće, ne samo da mi nećemo joj smetati da k sebi pridruži Bosnu i Hercegovinu, nego mi ćemo je moliti da, ako je moguće, i nas primi.«⁶³⁾ Ova poruka, datirana 27. III 1871, predstavlja još jedan dokaz više da Štrosmajer već u to doba nije upirao svoje poglede ni u Beč, ni u Peštu, ni u Rim, nego u Beograd, budući glavni grad »Slavjanske federacije«, kako je on to obično govorio.

Tri godine docnije Štrosmajer je pošao još krupan korak dalje i svojeručno skicirao političke i državnopravne osnove buduće južnoslovenske zajednice. Viktor Novak konstatuje: »Ovaj dokument, koji u celosti objavljujemo, diskutovan je sa tadašnjim prvacima na srpskoj i na hrvatskoj strani. Pre svega sa Jovanom Ristićem i Politom Desančićem, a onda sa Račkim i drugovima iz Hrvatske narodne stranke. Ovaj dokument sačuvan je u dva originalna primjerka i pronađen je 1926.«⁶⁴⁾ Prvi član ovog dragocenog svedočanstva o Štrosmajerovim južnoslovenskim koncepcijama glasi:

»Najkrajnji cilj zajedničkih težnja i zajedničkoga narodnoga rada kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku. Kakve oblike i kakve političke naravi da bude ta državna jugoslavenska zajednica i kad bi to bilo moguće, ne bi bilo niti potrebno, niti pametno prije zemana opredijeliti.«⁶⁵⁾

⁶¹⁾ Ibid. str. 42.

⁶²⁾ Kao student prava u Zagrebu Tončić je bio dopisnik zadarskog *Nacionala*, organa Narodne stranke u Dalmaciji, ali je zbog jednog članka bio optužen i osuđen na sedam meseci zatvora. Posle izdržane kazne Tončić je emigrirao u Beograd, gde se zaposlio kao saradnik Ristićevog *Jedinstva*. Svojim člancima obratio je na sebe pažnju i Ristić mu je poveravao razne političke i diplomatske zadatke. Tako, u novembru 1870, Ristić ga je poslao u Zagreb, da uspostavi saradnju s prvacima Narodne stranke. Između ostalog, Tončić se tom prilikom dogovorio da redakcija zagrebačkog *Zatočnika* ubuduće šalje dopise o događajima u Hrvatskoj redakciji *Jedinstva*, a ova opet dopise o događajima u Srbiji redakciji *Zatočnika*. To je doprinelo međusobnom upoznavanju i razumevanju.

⁶³⁾ V. Vučković, ibid. str. 43.

⁶⁴⁾ V. Novak, Štrosmajerova koncepcija o federativnoj Jugoslaviji iz 1874. *Republika*, Beograd, 13. XI 1945.

⁶⁵⁾ Ibid. 13. XI 1945.

Štrosmajerova južnoslovenska koncepcija prolazila je kroz razne faze u toku svoga razvoja. Sve do Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868), on je zaista bio pristalica i propagator federalizacije Austrije i formiranja jedne južnoslovenske zajednice u okvirima Habsburške Monarhije. U toj prvoj fazi Štrosmajer je ne samo verovao u praktičnu mogućnost realnog ostvarivanja te koncepcije o »slavenskoj Austriji«, nego je pokušavao u to uveriti odgovorne austrijske državnike, pa čak i samoga cara Franju Josifa, prilikom jedne svoje audijencije. Međutim, kada mu je Štrosmajer savetovao preuređenje Austrije na federalističkim osnovama, car mu je odgovorio: »Volim biti pruski narednik nego slovenski car.«⁶⁶⁾

Posle 1868. Štrosmajer je počeo da sumnja u mogućnost ostvarenja »slavenska Austrija«, ali mu je nova vlada grofa Hoenvarta, u koju su ušli kao ministri i predstavnici slovenskih naroda, sa širokim reformama i federalističkim programom, probudila stare nade. Ali, kada su baron Bajst i grof Andraši uspeli da sruše Hoenvartov kabinet i učvrste dualizam u Austro-Ugarskoj, Štrosmajeru je puklo pred očima da je i poslednji pokušaj reforma pretrpeo brodolom. A kada je uskoro zatim grof Andraši postao zajednički ministar spoljnih poslova i, naročito, kada je postalo jasno da će Nagodba s malim izmenama ostati na snazi (1873), Štrosmajer je prestao dolaziti na zasedanje Hrvatskog sabora i počeo verovati u oslobodilačke snage samih južnoslovenskih naroda kada sazru potrebni uslovi. Najzad, Štrosmajer je skicirao svoj projekt o federalističkoj Jugoslaviji (1874), radeći do kraja života na pripremanju terena za njegovo postepeno ostvarenje. Kod takvog stanja činjenica teško je akceptirati poznato mišljenje Slobodana Jovanovića: »Štrosmajer i Rački bili su takođe federalisti; po njihovoj zamisli, u federalisanoj Austriji moglo se izvršiti ne samo ujedinjenje svih Hrvata, nego i svih Jugoslovena.«⁶⁷⁾ Štrosmajer i Rački verovali su u mogućnost takvog ujedinjenja Jugoslovena samo do 1873, a od tada oni sve više veruju u njihovo ujedinjenje izvan austrijskih okvira i mimo Habsburške Monarhije.⁶⁸⁾

⁶⁶⁾ Ibid. 13. XI 1945.

⁶⁷⁾ Sl. Jovanović, Štrosmajerova spoljašnja politika, u knjizi Iz naše istorije i književnosti, Beograd 1931, str. 92.

⁶⁸⁾ Čini se da ni sam Sl. Jovanović nije bio potpuno uveren u pravilnost svoje teze, pa već na idućoj strani nije više tako kategoričan u svojim tvrdnjama, nego samo postavlja problem, ali ga ne rešava do kraja: »Boreći se za što potpuniju samostalnost Hrvatske prema Ugarskoj, Štrosmajer i Rački pripremali su u stvari otcepljenje Hrvatske od Ugarske, jer je to bio jedan od prvih uslova za ujedinjenje Jugoslovena bilo u okviru Habsburške Monarhije, bilo van nje«. (Ibid. str. 93). U ogromnoj Korespondenciji Rački — Strossmayer (I—IV, Zagreb 1928—1931) moglo bi se naći niz dragocenih podataka, koji autentično svedoče da se ovaj složen problem ne bi smeo postavljati tako kategorički kao što je to učinio Sl. Jovanović. Nema sumnje, ne samo u njihovoj korespondenciji nego i u ostaloj izvornoj građi — već objavljenoj i još nepublikovanoj — ima mnogo međusobnih protivrečnosti, što je kod tako složenih političkih ličnosti

Uvidajući da su politički uslovi u Evropi tako nepovoljni da se u bližoj budućnosti neće moći pristupiti ostvarivanju južnoslovenskih nacionalnooslobodilačkih stremljenja izvan austrijskih okvira, Štrosmajer je preneo svoju aktivnost s političkog terena na kulturno-prosvetno područje, zalažući se planski i sistematski za razvoj i izgrađivanje duhovnog jedinstva južnoslovenskih naroda. Štrosmajerova biskupija, koja je u početku obuhvatala ne samo Slavoniju i Srem, nego još i Bosnu i Srbiju, raspolagala je ogromnim spahilucima i donosila takve prihode koji su omogućili solidnu materijalnu bazu, nužnu za osnivanje i izgrađivanje novih naučnih i prosvetnih ustanova:

»Samo za prvih jedanaest godina biskupovanja (1850—1861) ti prihodi iznosili su preko milijun forinti, što u današnjoj vrijednosti predstavlja jednu milijardu i pestošezdeset milijuna dinara (...) Godine 1860. on je za osnivanje Jugoslavenske akademije dao 50.000 forinti (oko 75 milijuna današnjih dinara). Godine 1866. je istu toliku svotu darovao za osnivanje Jugoslavenskog sveučilišta. Takva neuobičajena daražljivost zapanjujući je djelovala na javno mišljenje jedne siromašne seljačke zemlje...«⁶⁹⁾

Odajući priznanje Štrosmajerovim zaslugama, istaknuti engleski historičar R. W. Seton—Watson vezao je za njegovo ime »ponovno rađanje hrvatske kulture« i odao mu ovakvo dostojno priznanje: »Retko je kada jedan rodoljub sa takvim punim pravom nosio titulu prvoga sina naroda (...) Štrosmajer će uvek zauzimati vidno mesto u svakoj istoriji Hrvatske«.⁷⁰⁾

Međutim, Štrosmajerovi politički protivnici pokušavali su da o njemu dadu sasvim drugi sud. Tako, na primer, jedan od hrvatskih konzervativaca, austrofilski orijentisani historičar Ivo Pilar pokušavao je da prikaže njegov historijski lik u drukčijoj svetlosti:

»Seton—Watson pada u prvu zabludu kad misli da je Štrosmajer osnivač nove hrvatske kulture. To nije tačno. Kulturno značenje Štrosmajerovo sastoji se u tome, što je intenzivnom kulturnom nastojanju ilirizma stavio na raspolaganje znatna sredstva svoje bogate biskupije (...) Štrosmajer, kao biskup jedne biskupije, u kojoj ne biješe samo mnogo Srba, nego pod koju podpadaše i čitava kraljevina Srbija, biješe brzo shvatilo koliko je srbsko pitanje vjersko pitanje, zbog nerazdružive veze srbstva sa gračkoistočnjaštvom (...). Štrosmajer je htio prvesti sve Juž-

---

neizbežno, naročito kada se uzmu u obzir sve faze kroz koje su oni prolazili u tokovima dugogodišnje javne delatnosti. Baš zato vrlo je riskantno tako pojednostavljeno postavljati jedan tako komplikovani politički i državno-pravni problem i davati odsečne odgovore. Na takva pitanja moći će se dati određeniji odgovori tek kada budu objavljeni svi historijski izvori, od kojih su mnogi za sada još nepristupačni naučnim istraživačima.

⁶⁹⁾ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, str. 623—624.

⁷⁰⁾ R. W. Seton—Watson, *Bischof Strossmayer und Wiedergeburt der kroatischen Kultur*, u knjizi *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, S. 136. (prevod).

ne Slavene katolicizmu — ili, barem, grčkoj uniji — i time onemogućiti borbu između Hrvata i Srba. Namisao bijaše upravo veličanstvena, ali već unaprijed osuđena na neuspjeh...⁷¹⁾

Iako katolički biskup, Štrosmajer nikada nije bio klerikalac i nije mislio na nasilno pokatoličavanje i unijačenje, nego samo na miroljubivo približavanje istočne i zapadne crkve radi uspostavljanja moralnog jedinstva južnoslovenskih naroda, koje bi — po njegovim shvatanjima — imalo da prethodi političkom ujedinjenju u okviru južnoslovenske federacije. Isto tako je pogrešna i Pilarova teza o tobožnjem slomu njegove političke linije:

»Štrosmajer je mislio svoju zamisao provesti u velikom stilu (...). Njegova stranka, koja se novačila iz najobrazovanijih krugova Hrvatske, vjerna hrvatskim humanističkim mislima, izbjegavala je borbu sa Srbima i izlazeći im u susret do skrajnjih granica, nastojala je pridobiti ih za Štrosmajerove misli i za prijateljsku suradnju sa Hrvatima. Ta je politika doživjela slom. Stranka ne bijaše jedinstvena sama u sebi, jer su se u pitanju narodnog imena očitovale razna shvaćanja. Jugoslavenstvo bijaše zapravo samo politički okvir, koji ne mogoše ukinuti pojedine narode, a radilo se zapravo baš o tome, kako da se Hrvati i Srbi uže povežu...⁷²⁾

Isto tako, kao što je Štrosmajer svojom južnoslovenskom federalističkom koncepcijom naišao na oštru kritku hrvatskih konzervativaca i katoličkih klerikalaca, s jedne strane, tako je on — gotovo u isto vreme — dočekan s teškim sumnjičenjima i u krugovima srpskih konzervativaca i pravoslavnih klerikalaca, s druge strane. Braneći Štrosmajera od sumnjičenja i s jedne i s druge strane, Vasa Čubrilović je od savremenih srpskih historičara dao možda najtačniju karakteristiku ove složene problematike:

»On je imao neke planove o približavanju hrišćanskih crkava, ali ne na osnovu papstva, zato je i bio protiv papske nepogrešivosti. Sa staništa odnosa među jugoslovenskim narodima, gde su postojale tri verske organizacije, katolička, pravoslavna i muslimanska, od ogromnog značaja je već onda bilo naturiti tim organizacijama međusobnu trpeljivost. Bez te međusobne trpeljivosti crkava u starom građanskom društvu nije bilo moguće izgraditi užu političku i kulturnu zajednicu jugoslovenskih naroda. Štrosmajer je to dobro osećao. Otud njegov rad na tom poslu, rad koji ponekad nije imao uspeha. Zato su i naponi da se zaostre verske suprotnosti između katolika i pravoslavnih u našim zemljama od onih katoličkih krugova koji su bili protiv Štrosmajerovih shvatanja i išli razbijanju kulturne i političke saradnje jugoslovenskih naroda bili u drugoj polovini XIX i u prvoj polovini XX veka sudbonosni za tu saradnju. U drugom svetskom ratu stajalo nas je to stotinama hiljada žrtava jer nas je odvelo u jedan od najstrašnijih verskih ratova ne samo naše već i evropske istorije...⁷³⁾

⁷¹⁾ L. v. Südländ, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg, Wien 1918. Istu knjigu preveo je Fedor Pucek i objavio pod naslovom: Južnoslovensko pitanje, izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1943. Kao što je doznije utvrđeno, Südländ je pseudonim Iva Pilara (M. Radošević, Osnovi savremene Jugoslavije, Zagreb 1935, str. 628—631).

⁷²⁾ L. v. Südländ, Južnoslovensko pitanje, Zagreb 1943, str. 387—388.

⁷³⁾ V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958, str. 484—485.

Od prvih hrvatskih federalista, pored Štrosmajera posebnu pažnju zaslužuju i njegovi najbliži saradnici i sledbenici Franjo Rački i Imbro Ignjatijević Tkalac. Već su Tadija Šmiciklas, Dinko Politeo, Mihailo Polit — Desančić, Đuro Daničić i Ferdo Šišić osetili veličinu Račkoga, ali je tek Viktor Novak osvetlio njegov lik sa svih strana u nizu svojih studija i rasprava, a naročito u svojoj iscrpnoj i dokumentovanoj monografiji.⁷⁴⁾ Ime Franje Račkoga bilo je »trn u oku austromađarskih hegemonista nad podjarmljenim Slovenima i neretko meta za neposredne napadaje na njegovu ideologiju bratstva i jedinstva Južnih Slovena i zdrave, realistički shvaćene slovenske uzajamnosti toga bečko-peštanskoga bauka još od Meternihovih vremena«.⁷⁵⁾ Već u svojim značajnim uvodnim člancima *Jugosloveljenstvo*, napisanim posle pada Bahovog apsolutizma, Rački je izložio svoju dalekosežnu koncepciju o jedinstvu južnoslovenskih naroda koji žive »u lijepim i prostranim zemljama među Jadranskim i Crnim morem, od Soče do Marice«.⁷⁶⁾

Za dublje razumevanje postavljene problematike još su značajniji članci Račkoga o istočnom pitanju. Napisani i publikovani iste godine kada i Politova rasprava o organskom rešenju istočnog pitanja, ovi članci Račkoga pisani su s istih nacionalnopolitičkih pozicija kao Politovi, s tom razlikom što ih je Rački pisao više kao istoričar, a Polit više kao politički ideolog i državnopravni teoretičar, iako je i u Račkoga bilo dubokih političkih misli, a kod Politu temeljnog poznavanja i razumevanja istorijskog razvoja. Već u svome četvrtom članku Rački je oštro kritikovao tadašnju turkofilsku politiku austrijske vlade Antona ritera fon Šmerlinga:

»Govorili što mu drago državnici starije škole: narodnost je novi faktor, nova moć u državnom sustavu europejskom. Ovoga faktora neće više istisnuti ovi državnici ni starijim ugovorima, ni kongresima (...) Svaki top, ispaljen u Beogradu, Sarajevu i Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači odziva se kod Jadranskog mora, na Vardaru, Marici, Savi, Kupi i Dravi. Kako dakle da ne vrijeđa srca austrijskih Jugoslovjena (...) svaka turkofilska politika, kojom bi pošla austrijska vlada?«⁷⁷⁾

Rački je s oduševljenjem raspravljao o srpskim ustancima i o oružanim borbama Crnogoraca protiv Turaka, ukazivao je s visokim priznanjima na velike žrtve Srbije i Crne Gore u njihovim oslobodilačkim naporima i izražavao svoju nepokolebljivu veru u ujedinjenje južnoslovenskih naroda, koje će biti ostvareno možda već u bliskoj budućnosti:

»Kao Hrvat korist naroda hrvatskoga ne razdvajam od koristi naroda srpskoga, jer sam uvjeren, da što je jednomu korisno, drugomu ne može biti na štetu (...) Ostavimo vremenu da ono odluči ne bi li po oba

⁷⁴⁾ V. Novak, Franjo Rački, Beograd 1958.

⁷⁵⁾ Ibid. str. 9—10.

⁷⁶⁾ F. Rački, *Jugoslovljanstvo*, I. *Pozor*, Zagreb, 31. X 1860.

⁷⁷⁾ F. Rački, *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju*, I—VIII, *Pozor*, br. 198—214, od 29. VIII do 18. IX 1867.

brata korisnije bilo, da se opet sjedine u jednu obitelj, da stupe pod jedan krov⁷⁸⁾

Tursko bombardovanje Beograda (1862) ispunilo je i sve hrvatske rodoljube nadom u skoro oslobođenje i onih južnoslovenskih zemalja koje su tada još stajale pod okovima turskog feudalizma. Rački je bio verodostojan tumač raspoloženja probuđenog hrvatskog javnog mnjenja kada je napisao ove značajne reči:

»Mi smo se prenuli na rik turskih topova iz beogradske tvrđave, te začuli nadu da će ovaj gnusni čin biti početak velikih čina, kojima će Srbija biti središte ...«⁷⁹⁾

Rački je s razlogom pretpostavljao da će mu hrvatski konzervativci i katolički klerikalci zameriti šta on — kao Hrvat i kanonik zagrebačkog Kaptola — piše pozitivno o Srbiji i Crnoj Gori, odnosno o »pravoslavcima i šizmaticima«. Stojeći istovremeno i na južnoslovenskim i na hrvatskim pozicijama, Rački je ovako objasnio svoj stav: »Što se tiče stanovišta moga, ja pišem ove misli kao katolik i kao Hrvat. Kao katolik ne uviđam, da bi katoličkoj crkvi prijati moglo da joj više stotina tisuća ljudi i djece zavisi od samovolje najmanjega age i bega, da joj najstarija i najslavnija kćer, naime istočna crkva, premda odružena, zavisi od milosti Muhamedova kalifa...« Proučavajući i ocrtavajući istorijski razvoj istočnog pitanja u njegovim glavnim fazama, Rački je došao do ovih konkretnih zaključaka:

»1) Da istočno pitanje kuca svom silom na vratih evropske diplomacije, te da se ima što prije riješiti, što se dulje odgađa tim gore po mir i poredak evropski. 2) Da se istočno pitanje ni riješiti ni ušutkati ne može ma kakovima obnovama u Turskom carstvu (...) To bjelodano dokazuje povjest svih reformah pokušanih u Turskoj tečajem posljednjih dvajuh stoljećah. 3) Da će se istočno pitanje riješiti najpovoljnije za evropsko ravnovjesje, prepustili se kršćanskim narodom ustrojiti nove državne organizme. A ovi narodi imaju za taj posao dosta duševne i materijalne snage...«⁸⁰⁾

Znajući u detaljima suštinu turskog feudalizma i pravo stanje balkanskih naroda, Rački se uopšte čudio »kako evropska kršćanska diplomacija i njezini novinarski trabanti povjerovati mogu da se Tursko carstvo preporoditi može, dok mu je koran mjesto jevanđelija«. Rački je na kraju došao do zaključka da se istočno pitanje daje rešiti jedino punom primenom nacionalnog principa, na osnovu kojega se mora omogućiti da sami balkanski narodi mogu »ustrojiti nove državne organizme«. Rački zbog cenzure nije mogao konkretno da precizira kakvo bi trebalo da bude unutrašnje uređenje tih »novih državnih organizama«, ali ako se uzme u obzir činjenica da je on bio odlučan načelni protivnik svake hegemonije, postaje jasno da je

⁷⁸⁾ Ibid. *Pozor*, br. 205, 1862.

⁷⁹⁾ Ibid. *Pozor*, br. 214, 1862.

⁸⁰⁾ Ibid. *Pozor*, br. 214, 1862.

mislio samo na federalističko rešenje istočnog pitanja. Rački je u još većoj meri nego Štrosmajer prerastao ranije austrijske okvire i zauzimao još oštriji protivnički stav prema bečkoj politici »*Drang nach Osten*«.

Od posebnog je značaja da je Rački upirao svoje poglede u Rusiju, očekujući da će ona doprineti oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u jednu zajednicu. Raspravljajući o rusofilstvu Franje Račkog, Petar Skok je tačno konstatovao: »Živio je u vrijeme kad je Rusija postavila na tapet rješavanje istočnog pitanja (...) Nije čudo što je grupa Račkoga tražila spas Slavenstva u Rusiji (...) Sa Rusima ga prije svega veže naučni interes i nada da će ova zemlja moći učiniti velika djela za cijelo Slavenstvo«.⁸¹⁾ U svojim člancima o istočnom pitanju Rački je pokazao živo interesovanje ne samo za Južne Slovence nego i za Rumune, Grke i Albance i njihova nacionaloslobodilačka stremljenja, ali o formiranju Balkanske konfederacije još nije imao svoga izgrađenog programa.

Od prvih hrvatskih federalista nesumnjivo najprogresivniji bio je Imbro Ignjatijević Tkalac, »prvi naš novinar u evropskom smislu«.⁸²⁾ U svom jugoslovenstvu Tkalac je otišao još krupan korak dalje od svojih učitelja Štrosmajera i Račkoga.⁸³⁾ Po Josipu Matasoviću: »Ideološki u slovenskom smislu, Tkalac po koncepciji svojih spisa ne zaostaje za ostalim pobornicima slovenske ideje, poimenice kod Čeha i Poljaka«.⁸⁴⁾ Kao pokretač i prvi urednik opozicionog lista *Ost nud West* (1861—1863) Tkalac je oštro kritikovao centralističku politiku Šmerlingove vlade, a naročito njen režim u Vojnoj Krajinu. Jedan od saradnika toga lista, Mihailo Polit—Desančić, u svojim uspomena o Tkalcu zabeležio je i ove pojedinosti: »Kad su izašli prvi brojevi toga velikoga lista, bili su prijatno iznenađeni Hrvati i Srbi, pa i Slovenci i Česi (...) Tkalčevi članci u *Ost und West* pravili su senzacije (...) Ali sve bečke nemačke novine najžešće su napadale *Ost und West*«.⁸⁵⁾ Prema direktivima bečke vla-

⁸¹⁾ P. Skok, Franjo Rački i Balkan, *Vidici*, Beograd, 10. IX 1939.

⁸²⁾ M. Prelog, Imbro Ignjatijević Tkalac, Narodna enciklopedija, knj. III, str. 549—550.

⁸³⁾ Prema svedočanstvu Milenka Vesnića, koji ga je dobro poznavao i s njime godinama uspešno saradivao, Tkalac je bio Jugosloven najizrazitijeg kova: »Rođen u Hrvatskoj i od hrvatskih roditelja, on se celoga života smatrao Srbinom u istoj meri u kojoj i Hrvatom, i s istim žarom ljubio je srpski kao i hrvatski narod, te se s pravom može smatrati za pravog, iskrenog i istinitog apostola ideje o jedinstvu našega plemena...« (M. Vesnić, Imbro Ignjatijević Tkalac, *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd 1913, knj. XXXIII, str. 2.

⁸⁴⁾ J. Matasović, Uspomene I. I. Tkalca, Beograd 1926, pogovor, knj. II, str. 113.

⁸⁵⁾ M. Polit—Desančić, Imbro Tkalac (1824—1912), *Branik*, Novi Sad 8. I 1912.

de, Tkalac je 1. III 1863. osuđen na osam meseci teške robije u okovima i gubitak doktorske titule i kaucije.⁸⁶⁾

Kada je izdržao tešku kaznu robije, Tkalac je emigrirao u inostranstvo, da se nikad više ne vrati u svoju domovinu, u kojoj se toliko borio i zato stradao. Ali, kao politički izgnanik u Francuskoj, on je napisao i objavio jednu polemičku brošuru, koja spada među najznačajnije spise ne samo u hrvatskoj nego istovremeno i u južnoslovenskoj političkoj literaturi, pod karakterističnim nazivom: *Pitanje austrijsko, kome kako i kada valja riješiti ga?* U toj brošuri Tkalac je ovako postavio problem:

»Nikoji narod u Austriji nema toliko računa sa dinastijom Habsburškom što ga imademo mi Hrvati i Srbi. Nikojeg naroda pravo i sloboda i narodnost nije toliko tlačena kao što je naša: više od polovice naroda našeg lišena j svakog prava čovječjeg i pretvorena u roblje gore nego li crno roblje u Americi; više od polovice zemlje naše (Krajina) ote-ta nam je i pretvorena u ergelu da se djeca grade i rađaju samo za voj-sku carevu, i k tome još ne o državnom nego o domaćem trošku hrane (...). Treba srušiti i razoriti ovaj posljednji bedem feudalnosti sredovječne, osnovane na samovolji jednog čovjeka, na gospodstvu jedne porodice i na ropstvu svih naroda...«⁸⁷⁾

Tkalac je ne samo zastupao nego i propagirao revolucionarnu misao da Austriju treba razoriti u isto vreme kada i Tursku, a na njihovim ruševinama podići novu, slobodnu i nezavisnu zajednicu južnoslovenskih naroda. Tkalac je prvi među Hrvatima i jedan od prvih među Jugoslovenima koji je tako smelo i otvoreno ustao protiv daljeg opstanka Austrije i njeno rušenje povezao s rušenjem Turske, ubedljivo dokazujući da su obe carevine »anahronizmi među evropskim državama« i da nemaju osnovnih uslova za dalji opstanak:

»Na mjesto današnje Austrije i Turske ne može drugo političko tijelo da stupi nego federacija Slavena, Mađara, Rumuna i Grka, u kojoj i Poljaci mogu, ako hoće, svoje mjesto naći, na osnovu potpune unutrašnje autonomije svakoga pojedinog naroda posebnim njegovim ustavom opredeljene, a solidarnog saveza političkog za spoljašnja odnošenja i za zajedničku obranu jednog protivu drugog i svikolikih protivu stranih država.«⁸⁸⁾

Uveren da je Austrija »krajnji bedem feudalizma sredovječnog i kolijevka reakcije evropejska«, Tkalac je izneo ove argumente u prilog svoje teze o nužnosti rušenja Habsburške Monarhije i formiranja federacije oslobođenih podunavskih i balkanskih naroda:

»Naše doba i njegove potrebe ne slažu se više sa ovim razvalinama jednoga svijeta, koji je preživio a ne može umrijeti dok mu novi svijet

⁸⁶⁾ Tim povodom *Srpski dnevnik* objavio je na prvoj strani značajni članak Doktor Tkalac, u kome se kaže između ostaloga: »Gledajte, oštro gledajte toga plemenitoga borca, pa se uznosite što je on vaše gore list (...). Tri put je obesvesnuo, ali duh mu je još jak, i on opet kazuje što mu je na srcu, što je možda na srcu sviju nas...« (*Srpski dnevnik*, Novi Sad 2. III 1863).

⁸⁷⁾ I. I. Tkalac, *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja riješiti ga?* Pariz, 1866, str. 90.

⁸⁸⁾ *Ibid.* str. 93.

temelj, na kojemu je stajao, sasvim ne poruši (...), dok se današnja Austrija ne poruši i razori i na njezinom mjestu slobodna federacija onih naroda ne stvori».

Na kraju svojih izlaganja Tkalac predviđa dalje povezivanje manjih ekonomskih i društveno-političkih celina u veće državnopravne formacije, koje će se postepeno sliti u jednu veliku federaciju (ili konfederaciju) ujedinjenih evropskih naroda:

»I kao što značaj je našeg vremena težnja za jedinstvom narodnim i državnim, tako će kad narodi ovo postignu težnja budućnosti biti svih velikih naroda i država evropskih za sveopćom evropskom federacijom — lijepa i divna misao, koja se danas jošte sasvim idealnom čini (...)»⁸⁹⁾

U to doba — ne sme se izgubiti iz vida činjenica da je Tkalac ovu brošuru napisao i izdao još daleke 1866, dakle dve godine pre nagodbe bana Levina Rauha sa peštanskim vlastodršcima — ni vođi Narodne stranke (Štrosmajer, Rački), ni vođi Hrvatske stranke prava (Ante Starčević, Eugen Kvaternik), niti bilo koji od hrvatskih prvaka, nije ovako vidovito gledao u daleku budućnost. Ovakav napredan, demokratski južnoslovenski stav imao je doista zajedničkih elemenata sa stavom Svetozara Markovića, samo s tom razlikom što je Tkalac još stajao na pozicijama levoga krila tadašnje građanske demokratije, dok se Marković već nalazio na stavovima socijalističkog pokreta.

Prvi hrvatski federalisti, svaki na svoj način i sa svojim specifičnostima, u nepovoljnim političkim uslovima, nisu uspeli da ostvare svoje smeje i dalekosežne planove. Ali, bez obzira na nedostignuta ostvarenja, u borbi s mnogobrojnim i nadmoćnim protivnicima, oni su, ipak, uspevali da se snažno suprotstave reakcionarnim snagama Beča i Pešte, Habsburškoj dinastiji i kamarili, mađarskoj aristokraciji i buržoaziji koje su, takođe, služile germanskom prodiranju na istok. U takvim nepovoljnim istorijskim uslovima, prvi hrvatski federalisti su smelo krčili nove puteve.

3. Prvi slovenački federalisti

U srpskog građanskoj istoriografiji postojale su duboke zablude i neiskorenjive predrasude o Slovencima kao austrofilima. Tako je mislio, na primer, čak i jedan od vrlo istaknutih i zaslužnih srpskih naučnih radnika, Ljubomir Stojanović.⁹⁰⁾ Međutim, nova naučna istraživanja podvrgla su ovo mišljenje kritičkoj analizi i utvrdila su da nije dopušteno da se na osnovu svega dva izdvojena citata daje sud o čitavom jednom narodu.⁹¹⁾

⁸⁹⁾ Ibid. str. 94.

⁹⁰⁾ Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, Beograd 1924, str. 743.

⁹¹⁾ J. Pogačnik, *Jernej Kopitar*, Ljubljana 1937. — Isti, *Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk*, München 1978. — K. Milutinović, *Vuk i Kopitar*, *Zgodovinski časopis*, sv. 3, knj. 41, str. 493—516. Ljubljana 1987.

Posle pada Bahovog apsolutizma u Austriji je nastao provizorijum pod vladama grofa Goluhovskog, viteza Šmerlinga i grofa Belkredija, doba lutanja i traženja, pregovaranja i sporazumevanja, koje je potrajalo godinama. Ali, taj provizorijum prekinuo je rat Austrije s Italijom i Pruskom 1866. Rat se završio gubitkom Venecije i povlačenjem Austrije iz Nemačkog saveza. Nakon poraza kod Sadove i samom bečkom dvoru puklo je pred očima da su nužne hitne promene u već istrošenom organizmu Habsburške Monarhije. Dok su mađarska aristokratija i krupna buržoazija radile na tome da dotrajali centralizam zameni austro-ugarski dualizam, dotle su predstavnici slovenskih naroda — naročito češki opozicioni političari — insistirali na federalističkom preuređenju Austrije. Mađarski aristokrati bili su veštiji i okretniji od čeških građanskih političara, tako da je došlo do dualističkog poravnjanja između vladajućih klasa Beča i Pešte 1867. Odmah posle toga događaja počelo se osećati življe političko kretanje i među Slovencima. Isto kao i kod Čeha, po ugledu na Staročesku i Mladočešku stranku formirale su se i kod Slovenaca Staroslovenske i Mladoslovenske stranke. Prva je bila konzervativna, klerikalna i austrofiliska, pod vođstvom Janeza Blajvajsa. Njegovo političko nasleđe preuzeo je »u donekle promijenjenu obliku slovenački klerikalizam, dok su se svi napredni pravci u slovenačkom društvenom, političkom i kulturnom životu morali nužno razvijati protiv njegovih ideja i njegove prakse«. ⁹²⁾ Politički organ klerikalne stranke bile su *Novice*.

Ubrzo posle podele interesnih sfera između Beča i Pešta, već 1867. istaknuti napredni slovenački književnik Fran Levstik pokrenuo je list *Slavenski Jug* sa širim i dalekosežnijim južnoslovenskim programom. Iako pesnik, Levstik je već u prvom broju sasvim realistički istakao nužnost što tešnjeg povezivanja i uspostavljanja ne samo kulturnog jedinstva nego i čvrste političke solidarnosti Slovenaca s Hrvatima i Srbima. Svojoj idejnoj borbi Levstik je uvek davao jače socijalno obeležje i dublji revolucionarni sadržaj. Anton Slodnjak je s razlogom istakao: »Osnova Levstikovog političkog rada jest uvjerenje da je slovenska narodna borba — socijalna pobuna porobljenog naroda od strane njemačkog feudalizma i kapitalizma«. ⁹³⁾ Posle *Slovenskoga Juga* Levstik je pokrenuo i uređivao satirični list *Pavliha* (1870), u kome je sa puno humora i ironije u stihovima izobličavao Blajvajzovu klerikalnu i austrofilsku politiku.

Godinu dana posle pojave Levstikovog *Slovenskog Juga*, istaknuti slovenački publicist Anton Tomšić s drugovima u Mariboru pokreće *Slovenski narod* (1868), organ Mladoslovenske stranke, preko kojega se otvoreno zalaže ne samo za političko ujedinjenje slovenač-

⁹²⁾ F. Zwitter, Janez Bleiweis, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1955, knj. I, str. 626.

⁹³⁾ A. Slodnjak, Fran Levstik, Beograd 1949, str. 13—14.

kih pokrajina, nego i za njihovo što tešnje političko povezivanje s Hrvatskom. Ovu ideju pozdravio je i jedan od prvaka Hrvatske narodne stranke Mate Mrazovića koji je u sisačkom *Zatočniku* napisao nekoliko članaka u kojim je detaljnije razradio misao ujedinjenja južnoslovenskih naroda. Ali, Mrazović se nije zaustavio samo na pisanju članaka, nego je želio i usmeni dogovor i donošenje jednog zajedničkog političkog programa i sa Slovencima i sa Srbima. Do prvog užeg sastanka došlo je u Sisku 8. XI 1870. Tu je dogovoreno da se sazove jedna šira konferencija, koja će imati dalekosežniji južnoslovenski karakter.⁹⁴⁾

Prvobitno je planirano da se konferencija održi u Zagrebu, ali političke prilike u Hrvatskoj, zbog sve okrutnijeg režima bana Levena Rauha, bile su tako nepovoljne da je odlučeno da se ona priredi u Ljubljani, gde je u tadašnjim istorijskim uslovima zamisao o održavanju kakvog šireg skupa bila praktično ostvarljivija, iako ni ovde prilike nisu bile zadovoljavajuće. Inicijatori i sazivači ovoga skupa naročito su insistirali na tome da tim većanjima prisustvuju ne samo predstavnici Slovenaca i Hrvata, nego i Srba. Mate Mrazović je 9. XI 1870. pisao Antonu Tomšiču u tome smislu: »U ovu slogu imaju se pozvati i Srbi, živeći u nekadašnjoj Vojvodini srbskoj (...) Ja sam uvjeren da će jednoglasne izjave učiniti senzaciju u Ugarskoj.«⁹⁵⁾ Iz istog pisma doznajemo da je Mrazović pozvao na ljubljansku konferenciju i urednike oba vojvođanska srpska opoziciona lista: Svetozara Miletića, urednika *Zastave* i Jovana Subotića, urednika *Naroda*. Ali, Miletić se uopšte nije mogao odazvati, jer se baš u to doba nalazio u Vackoj kaznionici, osuđen od strane suda na godinu dana zatvora, zbog oštire kritike režima bana Rauha u Hrvatskoj.⁹⁶⁾ Subotić, takođe, nije bio u mogućnosti da se odazove pozivu, iako je to želeo.

Inicijatori ljubljanske konferencije s razlogom su sazvali zasedanje baš na dan 1. XII 1870, jer je toga dana u Ljubljani držana godišnja skupština Matice slovenske i proslava najvećeg slovenačkog pesnika France Prešerna. Odziv je bio veći nego što su i sami sazivači očekivali. Pored političkih predstavnika Slovenaca i Hrvata, došlo je i nekoliko predstavnika Srba, naravno samo s teritorije Habsburške Monarhije. Od istaknutih Slovenaca konferenciji su prisustvovali: Janez Blajvajz, Davorin Trstenjak, Fran Levstik, Fran Kosar, Anton Tomšič, Karl Lavrič, Radoslav Razlag, Josip Tonkli i drugi. Od Hrvata: Mate Mrazović, Erazmo Barčić, Ignjat Brlić, Josip Miškatović, Milan Makanec, Josip Antonietti, Ivan Danilo, Lav Vončina, Marijo Brolih i drugi. Od Srba: Laza Kostić, Stevan Vu-

⁹⁴⁾ I. Prijatelj, *Razprave*, Ljubljana 1929, knj. IV, str. 99.

⁹⁵⁾ Ibid. knj. IV, str. 106.

⁹⁶⁾ S. Miletić, Ćirilica u zagrebačkom političkom »herbergu«, *Zastava*, Novi Sad, 5. X 1869.

ković, Gliša Radulović, Veljko Grubarović i drugi. Ukupno, bilo je oko 100 prisutnih, ali nam sva imena nisu poznata, jer ih tadašnje novine nisu zabeležile.

Kao po nekom prećutnom dogovoru — osim Blajvajza i Mrazovića — niko od političkih vođa nije bio prisutan: ni Štrosmajer, ni Rački iz Hrvatske; ni Miho Klaić, ni Mihovil Pavlinović iz Dalmacije; ni Svetozar Miletić, ni Polit—Desančić iz Vojvodine. Ali, iako nisu bili prisutni glavni politički predstavnici Hrvata i Srba, ipak je skup imao reprezentativan karakter, jer je među učesnicima bilo i narodnih poslanika, i urednika političkih listova, i istaknutih književnika, publicista i javnih radnika. Vojvodanske Srbe je zastupao predsednik glavnog odbora Ujedinjene omladine srpske Laza Kostić, ugledni saradnik *Zastave* i jedan od onovremenih najbližih suboraca Svetozara Miletića. Iako sami sazivači i organizatori ljubljanskih savetovanja formalno nisu ih nazvali kongresom, ona su, ipak, stvarno imala karakter kongresa i po značaju problematike o kojoj je raspravljano i po važnosti rezolucije koja je donesena i objavljena u jugoslovenskoj štampi. Velika je šteta što nisu objavljeni (ili barem sačuvani) i zapisnici o vođenim diskusijama, tako da mi danas ne znamo mnoge važne pojedinosti o neujednačenim stavovima i principijelnim razilaženjima između pojedinih učesnika. Isto tako, nije poznato da li je, na kraju, rezolucija donesena jednoglasno ili većinom glasova, da li s izvesnim izmenama i — ako ih je možda bilo — u čemu su se one sastojale. Mi danas znamo samo tekst rezolucije koja glasi ovako:

»U velike historijske događaje, što narodima i državama udaraju nove osnove, sastalo se nekoliko rodoljuba hrvatskih, srpskih i slovenskih dne 1. prosinca 1870. i sporazumjelo u ovoj izjavi: 1) Jedinstvo Južnih Slavena, začeto u postanku naroda kroz sva svjetska zbivanja, ostalo je neprestano živo u narodnom čuvstvu, a prema ostalim narodima očitovano u jedinstvu jezika. 2) Južni Slaveni, koji pod raznim imenima Srba, Slovenaca i Hrvata žive u Habsburškoj Monarhiji, osećaju danas jednake potrebe. Da time zadovolje i tako osiguraju narodni svoj opstanak, ujedinjuju sve svoje sile, moralne i materijalne, te će ih upotrebljavati za svoje jedinstvo na polju književnom, ekonomskom i političkom. 3) Ovu svoju odluku iznose državicima Habsburške Monarhije i svim ostalim narodima koji žive u istoj državi neka znadu da će Južni Slaveni raditi svakim zakonitim načinom na ostvarivanju svoga jedinstva na svoju korist i pravicu, a nikomu na štetu i nepravdu. 4) Južni Slaveni u Habsburškoj Monarhiji udesit će svoj rad, kako bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice, s kojima su jedan narod. 5) Postizavanje ovoga cilja naslanjaju Južni Slaveni poglavito na društvo i skupštine, na izbore i na novine, da svaki pomaže kada i gdje bude čemu zgoda. 6) Za očuvanje skupne koristi svi će Južni Slaveni raditi sporazumno u svakom pitanju koje bi se ticalo ma i posebnih njihovih poslova.«⁹⁷⁾

Ova značajna rezolucija objavljena je gotovo istovremeno ne samo u slovenačkoj i hrvatskoj, nego i u srpskoj štampi. Ali, pažlji-

⁹⁷⁾ *Zastava*, 27. XI 1870. — Slovenački tekst: *Slovenski narod*, Maribor 6. XII 1870. *Novice*, Ljubljana 7. XII 1870.

vim upoređivanjem tekstova rezolucije Nikola Radojčić je utvrdio da »ima razlika između slovenačkog i srpskog teksta, i to dve vrste — u prevadanju i namernom izostavljanju«. ⁹⁸⁾ Tako, na primer, u petoj tački iza reči »Južni Slaveni« izostavljene su reči »u Habsburškoj Monarhiji«, a u šestoj tački posle reči »Južni Slaveni« izostavljene su opet reči »Habsburške Monarhije«. Komentarišući ove razlike između slovenačkog i srpskog teksta, Nikola Radojčić je dodao ovo ispravno tumačenje:

»Izostavljanje Habsburške Monarhije jasno je i karakteristično. Srbi nisu hteli ništa znati za taj stegnuti okvir, koji je razjedinjavao Jugoslovene, pa su ga izbrisali i, gde je govor o jugoslovenskim namerama, isticali vaskolike Jugoslovene kao jednu jedinu celinu. Laza Kostić je bio u odboru za sastavljanje rezolucije koju je skicirao Ivan Danilo (urednik zadarskog *Nacionala*), ali nije mogao uspeti da se sastavi sasvim onako kako je on želio. Zato je za Srbe i udešena naročita redakcija, u kojoj se omraženi habsburški okvir nije bar tamo spominjao, gde je reč o jugoslovenskim namerama.« ⁹⁹⁾

Ljubljanska rezolucija duboko je odjeknula u javnosti, a u prvom redu među Jugoslovenima u Austro-Ugarskoj. ¹⁰⁰⁾ U slovenačkoj štampi rezolucija je izazvala oštre polemike između dva protovonička tabora. Vođa »nemškutara« Karl Dešman žučno i sa puno sarkazma napao je ceo kongres uopšte, a rezoluciju posebice:

»Za Kranjca ne treba ubuduće da budu merodavni austrijski, nego samo jugoslovenski interesi, a oni sami treba da se protegnu daleko preko granica Habsburške Monarhije, preko Crne Gore, Srbije, Bugarske, čak prma nagoveštajima četvrte tačke programa, da dosegnu do Rusije...« ¹⁰¹⁾

Dešmanu je odgovorio Anton Tomšić, urednik *Slovenskog naroda*, značajnim člankom s ovim ubedljivim argumentima:

»Od zedinjene Slovenije nikdar ne moremo odstopiti. Slovenija je ravno to, čimer hoćemo stopit v južno-slovensko zvezo. Brez Slovenije bi bili vsi naši južno-slovenski programi brez pomena (...) Do zdaj smo davke plačevali in se vojskovali le ta Nemce (...) Naših simpatij do naših južnih bratov, naj že žive v Austriji ali vi Turčiji, nam smejo najmanji očitati Nemci, ki se svoje simpatije metali po svem svetu za vsakim Nemcem.« ¹⁰²⁾

Ne samo *Slovenski narod* nego i *Novice* uzele su u odbranu donesenu rezoluciju od kampanje »nemškutara«. Čak je i sam Blajvavajz — ponesen opštim narodnim oduševljenjem — pisao: »Brez Slovenije ni južnoslovenske zveze.« ¹⁰³⁾ U istom članku on je pošao tako

⁹⁸⁾ N. Radojčić, Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu 1870. *Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu*, sv. 1, str. 100, 1928.

⁹⁹⁾ Ibid. sv. 1, str. 100.

¹⁰⁰⁾ K. Milutinović, Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata, *Zgodovinski časopis*, knj. X—XI. str. 154—181, Ljubljana 1956—1957.

¹⁰¹⁾ K. Deschmann, Eine politische Seifenblase, *Leibacher Tagblatt*, 7. XII 1870. (prevod).

¹⁰²⁾ *Slovenski narod*, Maribor 13. XII 1870.

¹⁰³⁾ *Novice*, Ljubljana 14. XII 1870.

daleko da se izjasnio za bratstvo ne samo s katoličkim Hrvatima nego čak i s pravoslavnim Srbima i Bugarima. Staroslovenski su pokušavali da ne zaostanu za mladoslovenscima, ali u tome nisu uspevali, jer i pored svih simpatija za Srbe i Bugare, njihovi planovi, ipak, nisu prelazili okvire Habsburške Monarhije. Međutim, on mladoslovenaca možda je najdalje otišao Ferdo Kočevar, koji je u jednom svom uvodniku nedvosmisleno nagovestio ovu smelu misao: »Okvir ogerske krone mogle bi se kot sigurna utapa do zaželeno konačne samostalnosti vpotrebiti.«¹⁰⁴⁾

U Hrvatskoj je Ljubljanska rezolucija primljena s odobravanjem, a u krugovima narodnjaka i omladine s oduševljenjem. Franjo Rački, koji je ponekad bio pomalo skeptičan prema novim pokušajima, pisao je 28. XII 1870. Štrosmajeru: »Izjava ljubljanska nalazi kod omladine mnogo odziva: čini mi se da ćemo je morati poprimiti svikolici.«¹⁰⁵⁾

Glavni predstavnik Dalmacije na Ljubljanskom kongresu i sastavljač rezolucije Ivan Danilo, povodom sastanka predstavnika južnoslovenske studentske omladine u Beču, poslao je ovaj optimistički telegram:

»Na Badnjak svečano okupljena omladina jugoslovenska, Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari, da rodoljubivo proslave uzajamni sastanak, izjavljuju se jednodušno za čvrsto jedinstvo Južnih Slavena (...) Neka je to do sada što Latini vele »ideja« neka se goropadno obaraju narodni dušmani na tu »ideju« — omladina je nju posvojila, omladina će ju i osvariti...«¹⁰⁶⁾

Ljubljanska rezolucija snažno je odjeknula i u srpskoj vojvođanskoj štampi. Od posebnog su značaja politički komentari Svetozara Miletića i Mihaila Polita — Desančića. U svom značajnom članku, napisanom krišom u Vackoj kaznionici, Miletić je postavio celu problematiku na ovu osnovu:

»... Toliko je izvesno, prvo, da će načelo i slobode i narodnosti pobjedu održati; drugo, da ni pod jednim od tih načela današnjoj Turškoj i Austro-Ugarskoj opstanka i života nema (...) Nama dakle ne preostaje ništa drugo, no deliti našu politiku na dvoje: na redovnu politiku sadašnjosti, i vanrednu, politiku budućnosti (...) Na prvoj politično radimo, za drugu narod duhovno i moralno spremajmo.«¹⁰⁷⁾

Politov članak o istoj problematici još je smeliji i borbeniji i ide po svojim osnovnim idejnim postavkama, po oštrini tona i po jasnoći i konkretnosti, još krupan korak dalje od Miletića:

»Okanimo se jednom te stare obmane da su slavenski i austrijski interesi identični, te da Austrija treba da postane slavenskom državom

¹⁰⁴⁾ *Slovenski narod*, 18. II 1871.

¹⁰⁵⁾ Korespondencija Rački — Strossmayer, knj. I, str. 125.

¹⁰⁶⁾ *Narodni list*, Zadar 25. XII 1870.

¹⁰⁷⁾ *Jedinstvo Južnih Slovena, Zastava*, 4. XII 1870.

(...) U tom obziru valja da su Slaveni na čisto (...) da ujedinjenje jugoslavensko u obsegu Austrije mesta imati ne može.¹⁰⁸⁾

Miletićevi i Politovi članci podstakli su Lazu Kostića, kao predstavnika vojvođanskih Srba i jednoga od potpisnika Ljubljanske rezolucije, da se osvrne na pisanje južnoslovenske i strane štampe, da reaguje na izvesna tumačenja koja su mu se činila netačna i da objasni nekoje stavove koji u Rezoluciji nisu bile dovoljno konkretno formulisani:

»Dobit je iz ljubljanskog sastanka po jedinstvo celokupnog južnog slavenstva ova: što se nije priinio ni program dualistički ni federalistički (...) kad se pomisli da su uz dualistički program bili sazivači, a uz federalistički domaćini sastanka, onda je dobit veća nego se moglo očekivati. No pošto sam ja bio u prvom sastanku jedan od predlagača opšteg načela izjave, usled čega su posle odluke u tačke podeljene, ne može mi se na ino a da ovde ne izjavim, da predlagачima ljubljanskih odluka, u koliko je meni poznato, nije ni na kraj pameti bila nenadvladiva žilavost Habsburške Monarhije...«¹⁰⁹⁾

Tačno je Kostićevo tvrđenje da su »domaćini sastanka« (Slovinci) bili pristalice federalističkog programa, ali ne stoji da su inicijatori konferencije (Mrazović i drugovi) pristajali — »uz dualistički program«. U Hrvatskoj su 1870. samo Rauhovi mađaroni (pristalice Unionističke stranke) stajali »uz dualistički program«, dok su i narodnjaci i pravaši bili odlučno protiv dualizma.

Ljubljanska revolucija odjeknula je i u Češkoj, i to na dva načina, S jedne strane, praška *Politika* samo je citirala pisanje beogradskog *Jedinstva*, bez svoga komentara.¹¹⁰⁾

Međutim, s druge strane, praški *Narodni list* nisu se zadovoljili samo citiranjem beogradske i novosadske štampe, nego su svojim posebnim uvodnikom pozdravili ljubljansko savetovanje i donošenje Rezolucije ovim značajnim porukama:

»Čitava povorka nesrećnih događaja razdružila je Južne Slovence na više državnih zajednica (...) a razdobljeni i pocepani služili su kao plen tuđinima, nešto evropskim, nešto azijskim (...) Sada je veliki zadatak i tu se zahteva neobična rodoljubiva revnost da se kod svih tih okolnosti izvrši jedinstvo. Ali, to ipak nije nemogućan zadatak, nije Sizifov posao, jer sve te razlike u narečju, veri i prosvetečnosti nisu tolike da stanu na put toku srca, jer sve to ne može zaustaviti urođeni nagon, ne može zaustaviti krv u žilama toga naroda, koji jeste i ostaje uvek slovenski...«¹¹¹⁾

Pozitivan odziv češke štampe potpuno je razumljiv. Česi su bili s tri strane okruženi nemačkim elementom; u samim češkim zemljama bilo je mnogo nemačkog stanovništva, ekonomski jakog, nacionalno svesnog i kulturno aktivnog; u periferijskim češkim pokraji-

¹⁰⁸⁾ M. Polit—Desančić, *Obmane Slavena u Austriji*, *Narod*, Novi Sad, 3. XII 1870.

¹⁰⁹⁾ L. Kostić, Još jedna reč o ljubljanskom sastanku, *Zastava*, 20. XII 1870.

¹¹⁰⁾ *Jedinstvo*, Beograd 4. XII 1870.

¹¹¹⁾ *Narodni listi*, Praha 12. XII 1870.

nama vršena je sistematska germanizacija i zato je sasvim razumljivo češko oduševljenje za Ljubljansku konferenciju i njenu rezoluciju. Češki političari — sa vrlo malim i neznatnim izuzecima — bili su najizrazitiji protagonisti federalizacije Habsburške Monarhije ili, tačnije rečeno, pretvaranja dualističke Austro-Ugarske u federativnu Austriju, u »slavensku Austriju«. Otuda su češki političari u celini odobrivali Ljubljansku rezoluciju i to naročito u njenoj slovenačkoj stilizaciji, s posebnim naglašavanjem potreba ujedinjenja u okviru Habsburške Monarhije. Dok su srpski opozicioni političari, na čelu s Miletićem, bili odlučni protivnici svakog pokušaja rešavanja južnoslovenskog pitanja u okviru Austrije, dotle su češki političari, na čelu s Františekom Palackim i Ladislavom Rigerom, pozdravili donošenje Ljubljanske rezolucije, utoliko srdačnije ukoliko su u njoj nailazili na osnovne smernice njihove politke.

Posmatran iz evropske perspektive, ljubljanski južnoslovenski program je — s razlogom je konstatovao Herman Vendel — »novi naraštaj u Slovenačkoj još odlučnije skrenuo od razlivenne ruske nebuloze ka jednoj, čvrsto za zemlju prirasloj južnoslovenskoj aktivnosti (...) Nije uzalud živahna južnoslovenska omladina na Bečkom univerzitetu, srpska, hrvatska i slovenačka, sa radosnim odobravanjem pozdravila ljubljanske zaključke.«¹¹²⁾ Pored svih protivurečnosti, Ljubljanski program sadržavao je i mnoge pozitivne komponente: znatno je doprineo aktiviziranju slovenačkih narodnih masa i davanju organizovanog otpora tuđinskom ugnjetavanju; ponovo je osnažio tendenciju Slovenaca ne samo s Hrvatima i Srbima u Habsburškoj Monarhiji, nego i s Južnim Slovenima na Balkanu; najzad proširio je političke vidokruge kod svih južnoslovenskih naroda da osim federacije u okviru Austrije postoje perspektive i za federaciju slobodnih i nezavisnih južnoslovenskih naroda izvan prevaziđenih austrijskih okvira.

4. Federalističke ideje prvih srpskih socijalista

Krupan korak dalje u istorijskom razvoju federalističkih ideja kod južnoslovenskih naroda učinili su prvi srpski socijalisti, naročito Svetozar Marković i Vasa Pelagić. Oni su federalističkoj misli odmah dali jače revolucionarno obeležje i dublji socijalni sadržaj.

Svetozar Marković je kritički pratio burne diskusije i polemike u vezi s donošenjem Ljubljanskog južnoslovenskog programa 1870. Isto tako, on je preko štampe sa živim interesovanjem pratio krupne političke događaje u Austriji posle formiranja koncentracionog kabineta grofa Hoenvarta i ulaska čeških i poljskih političara u njegovu vladu. U nekoliko svojih članaka Marković je dao izvanredno oštru, ali načelnu kritiku čeških, poljskih i južnoslovenskih konzerva-

¹¹²⁾ H. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt am Main 1925, S. 383—384. (prevod).

tivnih političara i ustao protiv njihovih nastojanja o stvaranju »slavenske Austrije«. Već u svom prvom članku Marković je ovako postavio ceo problem:

»Mi ne verujemo u novu, ravnopravnu, slovensku saveznu Austriju, tako isto kao što ne verujemo u nemačko-mađarsku, centralisanu ili zapravo dvo-centralnu Austriju. Još više: mi držimo da je savezna Austrija nemogućna, jer je nepotrebna narodima što u njoj žive«. ¹¹³⁾

Polemišući s onim teoretičarima »slavenska Austrija« koji su pokušavali da upoređuju buduće federativne jedinice u saveznoj austrijskoj državi sa Švajcarskim kantonima ili sa savezanim državama u američkoj federaciji, Marković s ironijom konstatuje:

»No to da bude u Austriji, valjalo bi najpre ukinuti sva »istorijska prava« i »narodne privilegije« — trebalo bi jednom priznati da ni gospoda Habsburgovci, ni sveti Stevan i njegovi naslednici, nisu imali nikad nikakvih prava da milione ljudi smatraju kao svoje čarape, cipele, karuce i tako dalje, to jest kao svoju imovinu i da čitave narode ostavljaju nekome u »nasledstvo«. Ali kad bi toga bilo (...) — kad bi narodi uređivali svoju odnošenja prema svojim potrebama, onda bi uvideli da im Austrija ne treba«. ¹¹⁴⁾

U istom članku, negirajući »istorijska prava« i okamenjena privilegijalna shvatanja starih srpskih konzervativaca i tradicionalista, Svetozar Marković je otvoreno propagirao smelu revolucionarnu ideju o raskomadavanju Austrije:

»Nova »savezna Austrija« ne daje malim narodima nikakva jemstva da u njoj neobrazovani narodi neće ostati umno, a otud i ekonomsko roblje obrazovanim aristokratima. S druge strane, ovi narodi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Rumuni, imaju puta i načina da uvećaju svoju umnu i materijalnu snagu (...) Taj je put dobro poznat svakome od njih: da se sjedine s drugom braćom, koja žive van Austro-Ugarske (...) Izričući ovo javno, mi smo u isto vreme odredili naše odnošaje spram Narodne stranke Srba i Hrvata u Austriji. Mi ćemo s njima biti sve donde dok je njihova radnja upravljena na to: da sadašnje Austrije nestane«. ¹¹⁵⁾

Ovaj značajni principijelni stav Svetozara Markovića odjeknuo je i izvan Srbije, ali nije pravilno shvaćen u jednom delu srpske javnosti u Vojvodini. Tako, na primer, novosadska *Zastava* donela je jedan anonimni dopis »sa Belog Dunava«, u kome je rečeno između ostaloga:

»Može biti raznog mišljenja o tome koja od dve države pre može ili treba da padne, ili da li obe u jedan mah, ali ako je, prema kakvom interesu Rusije, Austrija prva na redu, to interes, ili bar snaga Južnih Slavena, a naročito Srba, ima drugi račun«. ¹¹⁶⁾

Na ovaj dopis, objavljen u *Zastavi*, kritički se osvrnuo sam Svetozar Marković posebnim člankom preko *Radnika*: »Mi ne vodimo nikakvu kabinetsku politiku, pa nam zato nije stalo šta je u interesu Rusije ili koje države, a što ne«. ¹¹⁷⁾ Marković je objasnio da

¹¹³⁾ Sv. Marković, Slovenska Austrija, *Radnik*, Beograd, br. 3, 1871.

¹¹⁴⁾ Ibid. br. 3, 1871.

¹¹⁵⁾ Ibid. br. 3, 1871.

¹¹⁶⁾ *Zastava*, br. 71, 1971.

¹¹⁷⁾ *Radnik*, br. 18, 1871.

potpuno razume težak politički položaj Srba i ostalih Južnih Slovena u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj se »to ne može govoriti javno«, i dodaje:

»Ovde u Srbiji mi imamo i pravo i dužnost da ovo načelo iznesemo kao celj koju valja dostići (...) Mi dakle nismo kazali predašnju misao da javnim radnicima u Austriji prebacimo plašljivost, već da javnim radnicima u Srbiji stavimo u dužnost da to javno iznesu na svojoj zastavi.«¹¹⁸⁾

Ovim Markovićevim objašnjenjem nisu bili zadovoljni mnogi njegovi prijatelji u Vojvodini i zahtevali su od njega detaljnije odgovore »u današnjim teškim okolnostima (...) da znamo jasno naš današnji položaj- a tako isto da nam je jasno ono za čim težimo«. Odaživajući se njihovom pozivu, Marković je napisao novi članak u kome je izložio glavne faze u borbi ugnjetavanih balkanskih i podunavskih naroda za oslobođenje od tuđinskog jarma, s posebnim osvrtom na revolucionarnu sadržinu narodnosnog načela:

»Načelo narodnosti odriče sva istorijska prava. Ko bi hteo da načelo narodnosti uzme kao osnovu po kojoj bi se imali urediti državni odnošaji različitih naroda u Austriji, taj bi morao da odrekne ne samo istorijsko državno pravo Mađarske, Hrvatske, Češke i drugih austrijskih zemalja, već bi morao da odrekne vladajućoj austrijskoj porodici pravo vladavine i pravo nasleđa na različite krunovine.«¹¹⁹⁾

Na osnovu ovakvog stanja stvari, koje je detaljno izložio i komentarisao, Svetozar Marković je izvukao ovakav zaključak:

»Da se reši pitanje narodnosti u Austriji u pravom smislu, treba dakle razrušiti monarhiju habsburšku (...) S ovim programom nije smela da izađe na javnost ni jedna partija u Austriji. Mesto toga u Austriji je iznesen neki »federalizam« narodnosti, koji je prava nakarada od federalizma.«¹²⁰⁾

Prelazeći na detaljnu analizu i kritičku ocenu federalističkih programa pojedinih opozicionih stranaka u Austriji, Marković se prvo zadržao kod koncepcije čeških federalista Palackog i Rigera:

»Oni žele savez narodnosti u Austriji, a u isto vreme traže da se prizna državno pravo češke krune (...) Česi upravo traže savez istorijskih država, tojest onih država, koje su nekada postojale pod jednim vladarom. Oni hoće nešto nalik na pokojni nemački Bund, s tom razlikom što bi različite austrijske savezne države mesto različitih vladara imale jednog austrijskog cara, koji bi u isto vreme bio kralj u nekoliko odvojenih zemalja, i mesto saveza u Frankfurtu imale bi u Beču skupštinu delegacija.«¹²¹⁾

¹¹⁸⁾ Ibid. br. 18, 1871.

¹¹⁹⁾ Sv. Marković, Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo, *Radnik*, br. 24, 1871.

¹²⁰⁾ Ibid. br. 24, 1871.

¹²¹⁾ Raspravljajući o razlikama u federalističkim programima između Staročeške i Mladočeške partije, Marković je konstatovao: »Ne treba zaboraviti da Staročeška partija ispoveda najiskrenije da je Slovenima nužna Austrija, što je jedan od njenih vođa (Palacki) više puta jasno iskazivao. Što se Mladočeške partije tiče, nama se čini, da je to ono isto što »levica« u Mađarskoj, to jest partija koja traži za jednu dlaku veću državnu samostalnost i za jedan groš više unutrašnje slobode, no Staročeška«. (Ibid. br. 24, 1871).

Svetozar Marković je mislio da su isti takav federalizam kao Česi tražili i Poljaci u Galiciji, u austrijskom delu raskomadane Poljske. To nije tačno. Kazimir Groholski, vođa galicijskih Poljaka i ministar u tadašnjoj bečkoj vladi grofa Hoenvarta (1871), nije zahtevao za Galiciju isti državopravni status u okviru Austrije, kakav su tražili politički predstavnici Čeha u bečkom kabinetu. Dok su Česi zahtevali isti status kakav su već bili postigli mađarski vlastodršci — dakle, na mesto dualizma trijalizam — dotle su se galicijski Poljaci zadovoljavali samo proširenom unutrašnjom autonomijom ove poljske pokrajine koja je bila u sastavu Austrije.

Od narodnosnih partija u Austro-Ugarskoj, Svetozar Marković je smatrao da relativno najpravilniju politiku zastupa i propagira Miletićeva Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini: »Pravi federalizam po narodnosti — to jest da svaki narod u Austriji obrazuje zasebnu celinu i da narodi između sebe obrazuju saveznu državu — to je ona izricala više puta kao svoje načelo, mada u parlamentarnim borbama ona nije mogla da se udalji sa zemljišta legitimite-ta. Osim toga, na njenu čast služi, što je ona u svim političkim i društvenim pitanjima među najnaprednijim partijama u Ugarskoj«. ¹²²⁾ Kritički analizirajući i komentarišući federalistički program Miletićeve stranke, Marković ukazuje ne samo na njene pozitivne nego i na njene negativne strane:

»Federalizam što ga hoće Srpska narodna stranka u Austriji, sasvim je nešto drugo no što je federalizam kod Čeha, Hrvata i Poljaka. Srpska narodna stranka hoće savez naroda, a ne savez istorijskih država. Ali ko dobro poznaje stanje Ugarske i Austrije, mora znati da se savez naroda u Austriji ne može obrazovati pre no što se sruši carevina austrijska i kraljevina ugarska, tojest ne može se svršiti bez unutrašnje revolucije u Austro-Ugarskoj«. ¹²³⁾

Glavno što je Svetozar Marković zamerio Miletiću jeste to što Narodna stranka u Vojvodini svoju političkuu borbu ne prenese s legitimnog, ustavnog, parlamentarnog stanovišta na ilegalni, revolucionarni teren. Iako je Miletićeva stranka bila znatno smelija i progresivnija od ostalih narodnih partija kod slovenskih naroda u Austriji, Markoviću ni ona nije bila dovoljno revolucionarna, jer je svoju borbu vodila legalnim sredstvima i parlamentarnim putem.

Od hrvatskih građanskih stranaka Marković je Starčevićovu Hrvatsku stranku prava mnogo više cenio od Štrosmajerove Narodne stranke. Na osnovu kritičke analize političke ideologije Starčevićeve stranke, Marković je došao do ovog zaključka: »Kad ostavimo na stranu tu tajanstvenu hrvatsku religiju pomenute stranke, po svima načelima to je zaista najsvetija, najnaprednija i najkuražnija stranka u Hrvatskoj«. ¹²⁴⁾ Marković se naročito oduševljavao Starčeviće-

¹²²⁾ *Radnik*, br. 25, 1871.

¹²³⁾ *Ibid.* br. 25, 1871.

¹²⁴⁾ *Ibid.* br. 56, 1871.

vim antiaustrijskim i antimadžarskim političkim stavovima: »Zaista, u celom javnom radu partije Starčevića ne htede nikakve sveze ni s Austrijom, ni s Mađarskom; ona htede nezavisnu, slobodnu Hrvatsku«. Jedino joj je zamerio što »ona nezavisnost Hrvatske osnivaše na istorijskom pravu kruna Zvonimirove, a ne na slobodi čoveka i naroda da raspolaze sam sobom.«¹²⁵⁾ Taj Markovićev kritički osvrt o Hrvatskoj stranci prava uopšte, a o Starčeviću posebice — i to u ono doba oštrih nacionalističkih razmirica između Srba i Hrvata, s mnogo preterane žestine s obe strane — predstavljao je prvi razborit sud o jednoj osetljivoj problematici, o kojoj se u tadašnjoj srpskoj i hrvatskoj javnosti pisalo bez potrebne mirnoće i tolerancije. Tek su kasnija istorijska proučavanja Jovana Skerlića¹²⁶⁾ i Vase Bogdanova¹²⁷⁾ utvrdila da je stav Svetozara Markovića bio politički ispravan.

Najzad, u poslednjoj raspravi, napisanoj svega nekoliko meseci pred svoju preranu smrt, Svetozar Marković se ponovo vratio na problematiku ujedinjenja južnoslovenskih naroda u okviru federacije, ali ne u okviru »slavenske Austrije«, nego u okviru istočne Svajcarske, prema koncepcijama Polita — Desančića i Miletića. Raspravljajući o tom projektu sa svojih socijalističkih pozicija, Marković je konstatovao stalnu evoluciju političke linije Srpske narodne slobodoumne stranke ka demokratiji i federaciji:

»Srpska narodna stranka ide postepeno napred i u poslednje vreme ona je sasvim jasno postavila svoju realnu metu: da se Ugarska organizuje kao Istočna Svajcarska t. j. Srpska narodna stranka u Ugarskoj stupa na zemljište radikalne demokratije. I to je zaista u današnje vreme jedina stvarna i ostvarljiva politika u Austro-Ugarskoj (...) Istočna Svajcarska bila bi najjači magnet da privuče oslobođene slovenske narode na Balkanskom poluostrvu; a ako bi se ovi sami ranije oslobodili, oni bi sami imali interesa da stupe u tešnju zajednicu sa svojom braćom Srbima i Hrvatima preko Save i Dunava (...) Mi vidimo dakle da srpska omladina nije u stvari zastupala ideju srpskog ujedinjenja.¹²⁸⁾ Dalje, vidimo da jedan, i to najsnažniji deo te omladine — Srpska narodna stranka u Ugarskoj — i teorijski i praktično zastupa načelo federacije, načelo koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u savez jugoslovenski, ali nikako ne u jednu srpsku državu.«¹²⁹⁾

Kao što je Svetozar Marković duboko osetio i tačno istakao, Miletićeva Narodna stranka po svojim osnovnim smernicama nije imala isključivo srpski, nego širi, južnoslovenski karakter. Ona je prešla okvire jedne političke stranke i postala veliki, sveobuhvatni južnoslovenski pokret, koji nije težio stvaranju jedinstvene nacional-

¹²⁵⁾ Ibid. br. 56, 1871.

¹²⁶⁾ J. Skerlić, Ante Starčević, Pisci i knjige, knj. VI, str. 42—70.

¹²⁷⁾ V. Bogdanov, Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda, Zagreb 1951.

¹²⁸⁾ Pod srpskom omladinom Marković ovde očevitno podrazumeva Ujedinjenu omladinu srpsku, a Miletić Srpsku narodnu stranku kao glavni stub omladine u Vojvodini.

¹²⁹⁾ Sv. Marković, Socijalizam ili društveno pitanje, VIII. Razgovor s omladinom, Rad, Beograd 1. XII 1874, god. I, br. 22, str. 340—341.

ne države, nego južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, po ugledu na demokratsku i republikansku švajcarsku. Ovaj pokret se zbog procesa svoga daljeg unutrašnjeg razvoja diferencirao na desnicu i levicu, iz koje su se izdvojili prvi srpski socijalisti pod rukovodstvom Svetozara Markovića. U pitanju unutrašnjeg državnog uređenja oni su bili federalisti, koji su planiranoj budućoj federaciji davali jaču socijalnoekonomsku komponentu i dalekosežniji revolucionarni sadržaj: to je trebalo da bude federacija južnoslovenskih socijalističkih republika. Onovremena srpska javnost dočekala je te smeje ideje s mnogo skepse. Čak ni Zmaj Jovan Jovanović, kome napredna stremljenja novih generacija nisu bila tuđa, nije se oduševio ovim vizijama daleke budućnosti:

Jest, Svetozar Marković je
Dobro hteo;
Višoj meti on posveti
Život ceo.
Al' je doš'o nešto rano,
Ne baš sretno,
A što Srbu nije hitno,
To mu smetn'o.

Jaša Prodanović, odličan znalac srpske prošlosti, dao je ovim Zmajevim stihovima ovakav karakterističan komentar: »Kakva zablude! Za dobre ideje nikad nije rano. One nisu sezonska roba. One su buktinja koja osvetljava put političarima i državnici. Mnogo je bolje ići daleko pred svojim vremenom nego se utapati u njegove predrasude i štetne tradicije.«¹³⁰⁾ Ove reči Jaše Prodanovića odnose se ne samo na citirane Zmajeve stihove nego istovremeno i na sve one primedbe građanskih istoričara koji su za revolucionarne ideje prvih srpskih socijalista tvrdili da su — utopija.

Socijalistički prvoborac Vasa Pelagić pošao je još jedan krupan korak dalje od Svetozara Markovića. Dok je Marković raspravljao samo o južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji, dotle je Pelagić kovao dalekosežne planove o balkansko-podunavsko-karpat-skoj konfederaciji.¹³¹⁾ U svome tekstu Pelagić je, između ostaloga, dokazivao da na teritorijama »između Karpata i Jegejskog mora, između Adrije i Pontusa« živi 16 naroda, koji su »između sebe straho-

¹³⁰⁾ J. M. Prodanović, Svetozar Marković, *Republika*, Beograd 17. IX 1946.

¹³¹⁾ V. Pelagić, Spomenica Košutu Lajošu i ostalim patriotima Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Rusina i Albaneeza. Ovaj je tekst napisao Pelagić kao politički izgnanik u Bukureštu 1884. Tekst je prvobitno umnožen kao rukopis i ilegalno razaslan u zatvorenim kovčezima. Prvi put ga je objavio Simo Simić (*Naše doba*, Beograd 1936, knj. II, sv. 1—2, str. 56). Drugi put je publikovan s komentarima u knjizi K. Milutinovića, Vasa Pelagić i Vojvodina (Prvi socijalisti u Vojvodini, knj. II, Novi Sad 1956, str. 111—114).

vito izmešani i čine pravi mozaik«. Vasa Pelagić, kojega su građanski historičari omalovažavali kao fantastu, tu je prvi u nas upozorio na nužnost jedne planske, sistematske borbe, s ciljem da pripremi potrebnu atmosferu i odgovarajući teren koji će usloviti praktično ostvarivanje jedne velike konfederacije balkanskih, podunavskih i karpatskih naroda:

»Da bi ta federacija postajala sve jača i naprednija, solidarnija i srećnija, ona mora neodložno proglasiti svaku religiju za privatnu stvar; mora urediti jedan kalendar i jedno pismo i izneti iz javne i privatne nastave religiju i religiozni i nacionalni fanatizam. U isto doba treba goniti taj omraženi i ubilački fanatizam i u literaturi i u žurnalistici, da bi tako čas pre osvanuo onaj sveti dan kada ćemo svi skupa uzviknuti: »Mi smo ljudi, koji u bratskoj solidarnosti i zajednici stvaramo opštu ekonomsku i političku sreću i slobodu.«¹³²⁾

Iako je ova Pelagićeva proklamacija rasturivana ilegalno, ona je, ipak, došla do ruku austrijske i mađarske obaveštajne službe i izazvala razumljivo uzbuđenje u režimskim krugovima, o čemu naročito svedoče tri poverljiva dokumenta (jedan od 25. V 1884, i dva od 1. VI 1884), koja se čuvaju u Državnom arhivu u Beču. Sva tri dokumenta jasno otkrivaju strah bečkih i peštanskih režimskih krugova od socijalističke revolucije uopšte, a od povezivanja jugoistočnih naroda posebice. Bauk socijalističke revolucije postajao je još opasniji od bauka panslavizma.

Pod uticajem Svetozara Markovića i Vase Pelagića prihvatili su federalističke ideje i prvi bugarski socijalisti Vasil Levski i Hristo Botev. Kao što su Marković i Pelagić znatno prerasli prve srpske federaliste, tako su isto Levski i Botev daleko prevazišli prve bugarske federaliste. I jednima i drugima lebdeo je pred očima primer federativne Švajcarske, samo s tom bitnom razlikom što su prvi srpski i bugarski federalisti, stojeći na pozicijama građanske demokratije, predviđali federaciju južnoslovenskih i balkanskih država po nacionalnom principu — dok su se prvi srpski i bugarski socijalisti borili za federaciju balkanskih socijalističkih republika na osnovu društvenog preobražaja.

U ono doba, kada su se u velikom delu srpske i bugarske historiografije vodile žučne polemike između srpskih i bugarskih šovinista, koji su sistematski trovali međunacionalne odnose, prvi južnoslovenski socijalisti daleko su prevazišli sve građanske ideologe i teoretičare federalističke misli i snažno krčili nove puteve. Polazeći od organskog rešenja istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, oni su još smelije i odlučnije propagirali revolucionarnu ideju o nužnosti potpunog razaranja i rušenja ne samo Turske Imperije nego i Habsburške Monarhije.

Prvi južnoslovenski socijalisti bili su istovremeno i prvi ideolozi i teoretičari društvenog preobražaja ne samo u svojim narodima

---

¹³²⁾ V. Pelagić, *ibid.* str. 111—112

nego i na čitavom Balkanu, dokazujući da bez socijalne revolucije nema i ne može biti ni pravilnog rešenja nacionalnog pitanja, ni potpune demokratije, ni istinskog bratstva među narodima. U istorijskom razvoju federalističke misli prvi južnoslovenski socijalisti zauzimaju istaknuto mesto.

Nevesinjska puška, koja je pukla u proleće 1875. godine i odjeknula kao signal za početak opšteg narodnog ustanka, prvo u Hercegovini, a odmah zatim i u Bosni, snažno je zatalasala ne samo Srbiju i Crnu Goru nego i ostale južnoslovenske zemlje i pokrajine. Nevesinjska puška imala je odjeka i među Bugarima, naročito među prvim bugarskim socijalistima, koji su smatrali da je ustanak u Hercegovini tek početak opšte balkanske revolucije. Na vest da je planula prva ustanička puška, Hristo Botev je sav zatreperio plemenitom revolucionarnom groznicom i napisao ovu oduševljenu poruku ne samo Bugarima, nego svim Južnim Slovenima:

»Revolucija na Balkanskom poluostrvu već je pripremljena i svi Južni Sloveni treba da joj pruže bratsku pomoć; snage i čovečanstvo su na našoj strani; okolnosti su povoljne; hiljade naoružanih junaka u Bosni i Hercegovini traže pomoć i gotovo svi Južni Sloveni pozivaju nas da pružimo jak i smrtonosan udarac našem opštem neprijatelju (...) I tako nam ne ostaje ništa drugo nego da skočimo na oružje i — zajedno sa svima Južnim Slovenima — ostvarimo svoju slobodu i budućnost. Braćo, ne treba više čekati!«¹³³)

Prvi južnoslovenski socijalisti borili su se i sagoreli u velikoj borbi za buduću južnoslovensku federaciju i balkansku konfederaciju.

Kosta Milutinović

THE FIRST YUGOSAV FEDERALISTS

Summary

The first ideas about a common country of the Southern Slav peoples had come into existence during the Revolution of 1848 in the territories under the Habsburg rule, but they could not develop in full, because they were cut off by the Bach absolutism (1848 — 1859). After the fall of Bach's regime, when, in the beginning of the 1860-s, the centralistic Austria was about to become a federal state, the conditions were created for a breakthrough of new, federa-

---

¹³³) *Zname*, Bukarest, br. 25, 1875.

list ideas. The first in line was the Serbian politician Mihailo Polit—
—Desančić (1833 — 1920), who, in his study on the organic solution
to the Eastern question (*Die orientalische Frage und ihre organische
Lösung*, 1862) came out with his concept on the establishment of a
Yugoslav federation and Balkan confederation. This study had more
or less influence on the further development of the federalist ideas
not only with Serbs (Svetozar Miletić, Jovan Pavlović, Vladimir Jo-
vanović, but also with Croats (J. J. Strossmayer, Franjo Rački, Imbro
Ignjatijević — Tkalac), with Slovenes (Janez Bleweis, Fran Levstik,
Ferdo Hočevar) and with Bulgarians (G. S. Rakovski, Lj. Karavelov),
and further more with the first Southern Slavic socialists (Svetozar
Marković, Vaso Pelagić, Vasil Levski, Hristo Botev).